

Turistička valorizacija Austro-Ugarskog fortifikacijskog sustava grada Pule

Bešić, Damir

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Tourism and Hospitality Management / Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:191:198045>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of Tourism and Hospitality Management - Repository of students works of the Faculty of Tourism and Hospitality Management](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Diplomski sveučilišni studij

DAMIR BEŠIĆ

**TURISTIČKA VALORIZACIJA AUSTRO-UGARSKOG
FORTIFIKACIJSKOG SUSTAVA GRADA PULE**

**Tourist Valorisation of the Austro-Hungarian Fortification
System in Pula**

Diplomski rad

Opatija, 9. 2024.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Diplomski sveučilišni studij
Održivi Razvoj Turizma

Turistička Valorizacija Austro-Ugarskog Fortifikacijskog Sustava
Grada Pule

Tourist Valorisation of the Austro-Hungarian Fortification
System in Pula

Diplomski rad

Kolegij: **Ekonomska održivost turizma**

Student:

Damir BEŠIĆ

Mentor: **Izv. prof. dr. sc. Daniela SOLDIĆ**
FRLETA

Matični broj:

ds3709/17

Opatija, 9. 2024.

IZJAVA O AUTORSTVU RADA I O JAVNOJ OBJAVI OBRANJENOG DIPLOMSKOG RADA

Damir Bešić

(ime i prezime studenta)

Ds3709

(matični broj studenta)

Turistička valorizacija Austro-Ugarskog fortifikacijskog sustava grada Pule

(naslov rada)

Izjavljujem da sam ovaj rad samostalno izradila/o, te da su svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima, bilo da su u pitanju knjige, znanstveni ili stručni članci, Internet stranice, zakoni i sl. u radu jasno označeni kao takvi, te navedeni u popisu literature.

Izjavljujem da kao student–autor diplomskog rada, dozvoljavam Fakultetu za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci da ga trajno javno objavi i besplatno učini dostupnim javnosti u cjelovitom tekstu u mrežnom digitalnom repozitoriju Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci.

U svrhu podržavanja otvorenog pristupa diplomskim radovima trajno objavljenim u javno dostupnom digitalnom repozitoriju Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci, ovom izjavom dajem neisključivo imovinsko pravo iskorištavanja bez sadržajnog, vremenskog i prostornog mog diplomskog rada kao autorskog djela pod uvjetima *Creative Commons* licencije CC BY Imenovanje, prema opisu dostupnom na <http://creativecommons.org/licenses/>.

U Opatiji, _____ 9.2024.

Potpis studenta

Sažetak

Grad Pula, poznat po bogatoj kulturnoj baštini, ima više od 50, danas zapuštenih, vojnih objekata iz doba Austro-Ugarske Monarhije. Cilj ovog rada je analizirati potencijal austrougarskog fortifikacijskog sustava za razvoj kulturnog turizma, te predložiti konkretne načine njegove integracije u postojeću turističku ponudu grada.

U radu su prikazani uspješni primjeri valorizacije sličnih fortifikacijskih sustava u svijetu koji služe kao inspiracija za preporuke valorizacije pulskih utvrda kroz organizaciju kulturnih i društvenih događanja, poboljšanje infrastrukture i bolje informiranje lokalnog stanovništva i turista o veličini i kulturnom značaju pulskog fortifikacijskog sustava.

Provedeno istraživanje među lokalnim stanovništvom pokazuje nedovoljnu informiranost o obujmu i značaju fortifikacijskom sustava, ali i kreira podršku za njegovu turističku revitalizaciju kroz razumijevanje nedostataka u procesu valorizacije ovih objekata.

Rad zaključuje da bi pravila turistička valorizacija mogla značajno doprinijeti očuvanju ovih objekata, smanjenju pritiska na centar grada i već valorizirane kulturne atrakcije, te obogatila kulturnu i turističku ponudu grada Pule, stvarajući dodatne ekonomske koristi i jačajući lokalni identitet zajednice.

Ključne riječi: grad Pula, kulturna baština, austrougarski fortifikacijski sustav, turistička valorizacija

Sadržaj

UVOD

1. KULTURNI TURIZAM	2
1.1. KULTURNA BAŠTINA I TURISTIČKA VALORIZACIJA KULTURNIH DOBARA	2
1.2. ZAŠTITA KULTURNIH DOBARA	5
2. TURIZAM GRADA PULE	8
2.1. TURISTIČKA PONUDA GRADA PULE	8
2.1.1. <i>Prirodni resursi grada Pule</i>	8
2.1.2. <i>Kulturno-povijesni resursi grada Pule</i>	8
2.1.3. <i>Sportsko-rekreacijska ponuda grada Pule</i>	10
2.1.4. <i>Smještajni kapaciteti grada Pule</i>	11
2.2. TURISTIČKA POTRAŽNJA GRADA PULE	13
3. KULTURNI TURIZAM GRADA PULE I NJEZIN FORTIFIKACIJSKI SUSTAV	15
3.1. POVIJEST GRADA PULE	15
3.2. AUSTROUGARSKI FORTIFIKACIJSKI SUSTAV GRADA PULE	16
3.3. PRIMJERI TURISTIČKE VALORIZACIJE FORTIFIKACIJA U OSTATKU SVIJETA	24
4. ISTRAŽIVANJE STAVOVA LOKALNOG STANOVNIŠTVA	33
4.1. REZULTATI PROVEDENOG ISTRAŽIVANJA	33
4.2. ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA	39
5. PRIJEDLOZI ZA TURISTIČKU VALORIZACIJU FORTIFIKACIJSKOG SUSTAVA GRADA PULE	42
Zaključak	57
Reference	58
ILUSTRACIJE	62

Uvod

Grad Pula, smješten na jugozapadnom dijelu istarskog poluotoka, nosi bogatu povijest koja se proteže tisućljećima unazad. Jedan od značajnih dijelova te povijesti je period vladavine Austro-Ugarske Monarhije za vrijeme koje se u Pulskome zaljevu (i šire) izgradio fortifikacijski sustav u svrhu obrane grada zbog njegova sadržaja i važne strateške pozicije. Ovaj fortifikacijski sustav broji više od 50 različitih vojnih objekata uključujući utvrde, baterije, osmatračnice i ostalo. Unatoč svojoj veličini i povijesnoj važnosti, ovaj je fortifikacijski sustav zanemaren kao element turističke ponude grada Pule. Cilj ovog rada je istražiti potencijal turističke valorizacije Austro-Ugarskog fortifikacijskog sustava i predložiti konkretne primjere za njegovu integraciju u ponudu kulturnog turizma grada Pule.

U prvome dijelu rada, fokus će biti na teorijskim aspektima kulturnog turizma, uključujući definiranje kulturne baštine i njezine važnosti u kontekstu turizma, te važnost zaštite kulturnih dobara. Ovaj će dio rada biti usmjeren na povijesni pregled Pule s posebnim naglaskom na kulturni turizam i austrougarski fortifikacijski sustav koji se nalazi u gradu i okolici.

Analitički dio rada uključuje usporedbe s drugim fortifikacijskim sustavima koji su uspješno integrirani u turističku ponudu, kao i analizu turističkog potencijala pulskog fortifikacijskog sustava. U ovome će dijelu također biti predstavljeni rezultati provedenog istraživanja lokalnog stanovništva, koji će pružiti uvid u stavove i percepcije o navedenom segmentu kulturne baštine. Na kraju, rad će izložiti prijedloge turističke valorizacije fortifikacijskog sustava s ciljem povećanja turističke atraktivnosti i očuvanjem kulturne baštine grada Pule.

Metodologija uključuje analizu postojeće literature, provođenje empirijskog istraživanja i komparativnu analizu primjera dobre prakse iz drugih gradova. Očekuje se da će ovi rezultati pridonijeti boljem razumijevanju kulturnog bogatstva i turističkog potencijala grada Pule.

Zahvaljujući svojoj bogatoj povijesti i jedinstvenim kulturnim dobrima, Pula ima potencijal postati još značajnija turistička destinacija. Kvalitetna valorizacija austrougarskog fortifikacijskog sustava može biti ključni korak u tom smjeru, pružajući turistima novo i autentično iskustvo, a gradu dodatnu ekonomsku korist kroz održivi pristup razvoju turizma.

1. Kulturni turizam

Kulturni turizam opisuje specifični oblik turizma koji se temelji na kulturnoj baštini, običajima, tradicijama i umjetničkim izražajima određenog područja (Virginija, 2016). WTO ga definira kao „kretanje ljudi zbog osnovnih kulturnih motivacija, kao što su studijske ture, umjetničke i kulturne ture, putovanja na festivale i druge kulturne događaje, obilazak povijesnih predjela i spomenika...” (World Tourism Organisation, n.d.). Ovaj oblik turizma privlači posjetitelje koji žele dublje razumjeti i doživjeti kulturnu i povijesnu baštinu destinacije koju posjećuju. Kulturni turisti često posjećuju muzeje, povijesne spomenike, arheološka nalazišta, umjetničke galerije, kazališta festivale i ostale manifestacije te sudjeluju u lokalnim običajima i tradicijama (Maronić, Glavaš, & Marvin, 2009). Traže autentična iskustva koja im omogućuju da se povežu s lokalnom zajednicom i kulturom, a zauzvrat dobivaju uvid u povijest i kulturu destinacije koje su posjetili, te osjećaju da su im turističke potrebe ispunjenije (UNESCO, n.d.). U kontekstu turističke valorizacije, kulturni turizam ima ključnu ulogu u jačanju lokalnog identiteta i ponosa lokalne zajednice (Doganer & Dupont, 2013). Kroz interakciju s turistima, lokalno stanovništvo postaje više svjesno svoje kulturne baštine i motivirano je za njezino očuvanje.

U konačnici, kulturni turizam doprinosi stvaranju održivih turističkih destinacija koje poštuju i štite svoju kulturnu i povijesnu baštinu, dok istovremeno turistima pružaju jedinstvena i autentična iskustva. Za gradove poput Pule s bogatom povijesnom baštinom (od kojih su neke već turistički iskorištene) kulturni turizam predstavlja izvanrednu priliku za ekonomski rast kroz valorizaciju i promociju kulturnih dobara, koji će se prije svega obnoviti i ponovo sjajiti kao stoljećima unatrag kada su izgrađeni, s naglaskom na ulaganje u daljnje očuvanje i održavanje kulturne infrastrukture. Integriranjem ovih kulturnih elemenata u turističku ponudu, Pula može povećati svoju atraktivnost na međunarodnom turističkom tržištu i osigurati održiv razvoj lokalne zajednice.

1.1. Kulturna baština i turistička valorizacija kulturnih dobara

Kulturna baština obuhvaća materijalne i nematerijalne vrijednosti koje su naslijeđene iz prošlosti, a koje imaju posebnu važnost za identitet i povijest zajednice. Prema definiciji UNESCO-a; „kulturna baština uključuje spomenike, građevine, arheološka nalazišta, kao i nematerijalne aspekte poput jezika, tradicija i običaja. Ova baština ključna je za očuvanje

kulturnog identiteta i pruža temelj za razumijevanje povijesti i kulture određene zajednice“ (UNESCO, n.d.). Europska komisija smatra kulturnu baštinu „od iznimne važnosti za urbani i ruralni razvoj, turizam, obrazovanje, kreativne industrije i stručnjake za kulturnu baštinu u smislu razumijevanja načina na koje se može integrirati europska materijalna i nematerijalna kulturna baština u održivi razvoj“ (Upravni odjel za kulturu i zavičajnost, 2024).

Turistička valorizacija kulturnih dobara odnosi se na proces prepoznavanja, očuvanja i promocije tih dobara u obliku turističkih atrakcija (Kaminski, Benson, & Arnold, 2013). Ovaj proces omogućava posjetiteljima da dožive i nauče o kulturnoj baštini, dok istovremeno generira prihode koji zatim mogu biti reinvestirani u očuvanje i održavanje kulturnih turističkih resursa. Turistička valorizacija nije samo komercijalizacije kulturnih dobara, već i alat za njihovo očuvanje i održiv razvoj zajednice u kojima se oni nalaze.

Primjeri uspješne turističke valorizacije kulturnih dobara mogu se pronaći diljem svijeta:

- Pompeji, Italija: Arheološko nalazište Pompeji predstavlja jedan od najpoznatijih primjera valorizacije kulturne baštine. Detaljna i precizna konzervacija, te pažljivo vođene ture omogućuju posjetiteljima da dobiju uvid u svakodnevni život drevnog lokalnog stanovništva.
- Dubrovnik, Hrvatska: Povijesni centar grada Dubrovnika, okružen masivnim kamenim zidinama, jedna je od najbolje očuvanih srednjovjekovnih gradova u svijetu. Zidine Dubrovnika izgrađene su između 12. i 17. stoljeća i protežu se gotovo 2 kilometra (Grad Dubrovnik, 2024). Grad je upisan na UNESCO-v popis svjetske baštine i ističe se kao simbol bogate povijesti i kulture Republike Hrvatske. Grad provodi stroge mjere očuvanja i regulira turistički promet kako bi zaštitio svoje kulturne resurse od negativnih utjecaja masovnog turizma. Dubrovnik je postao globalno poznata turistička destinacija zahvaljujući svojim impresivnim fortifikacijama koje posjetiooci mogu pobliže upoznati kroz vođene ture zidina, kulturne manifestacije u kojima se zidine koriste kao pozornice za razne kulturne događaje poput koncerata, predstava i umjetničkih nastupa, a muzeji, izložbe i interaktivne prezentacije prikazuju povijest grada kroz rekonstrukciju povijesnih bitaka i važnih trenutaka za sam grad. Upravo zbog toga, grad Dubrovnik privlači brojne posjetitelja, čime značajno doprinosi lokalnoj ekonomiji. Prihodi od turizma

moгу se reinvestirati u očuvanje i održavanje zidina i drugih povijesnih objekata, a svijest o povijesnom i kulturnom značaju Dubrovnika doprinijela je jačanju lokalnog identiteta i promociji Hrvatske kao kulturne destinacije.

- Petra, Jordan: Petra je drevni grad isklesan u stijenama koji datira iz 4. stoljeća prije nove ere, kada je bio glavni grad Nebatejskog kraljevstva (Bikai, Perry, & Kanellopoulos, 2021). Poznat je po svojoj arhitekturi, uključujući hram riznice (Al-Khazneh) i Monasterij (Ad Deir). Petra je danas uključena u UNESCO-v popis svjetske baštine i otvorena za posjetitelje. Posjetiteljima su dostupne vođene ture, pješačke staze, informativne ploče i muzejski sadržaj koji objašnjavaju povijest i značaj ovog lokaliteta. Zbog toga, Petra je postala jedan od simbola Jordana i ključna turistička destinacija koja privlači turiste diljem svijeta.
- Veliki Kineski zid još je jedna monumentalna fortifikacija koja je turistički valorizirana. Kineski zid proteže diljem sjeverne Kine, a izgrađen je kako bi zaštitio tadašnje kinesko carstva od nomadskih skupina i vojnih invazija. Izgradnja zida započela je u 7. stoljeću prije nove ere, a proteže se više od 21 tisuće kilometara i sastoji se od niza kula, utvrda i drugih vojnih struktura (Encyclopaedia Britannica, 2024). Posjetitelji mogu istražiti razne dijelove zida od kojih su najpoznatiji u blizini Pekinga, poput Badalinga, Mutianyu i Jinshanlinga. (China Discovery, 2024) Na mnogim su dijelovima zida organizirana dugačka pješčenja i planinarenja koja pružaju spektakularne poglede i neprocjenjivo iskustvo upoznavanja povijesti Kine. Duž zida se nalaze muzeji i informativni centri u kojima se održavaju izložbe, multimedijalne prezentacije i puštaju povijesni filmovi, dok se na većim dijelovima zida održavaju koncerti, festivali i sportske manifestacije. Sve od navedenog čini kineski zid jednim od najpoznatijih i najposjećenijih turističkih atrakcija svijeta i tako je postao simbol moći kineske kulture i povijesti NR Kine.

Turistička valorizacija kulturnih dobara ima višestruke koristi. Osim ekonomskih benefita koje destinacija dobiva kroz povećanje turističkog prometa i prihoda, turistička valorizacija kulturne ostavštine destinaciji omogućuje očuvanje kulturne baštine, jačanje

identiteta i svijesti zajednice, te edukaciju posjetitelja (Duncan, 2009). Važno je osigurati da proces valorizacije ne ugrožava autentičnost i integritet kulturnih dobara.

1.2. Zaštita kulturnih dobara

Kulturna dobra predstavljaju ključnu vrijednost za svaku zajednicu u zaštiti njihovog identiteta, povijesti i tradicije, dok neki kulturnu baštinu definiraju kao „duhovnu vezu nacije, naglašavajući važnost očuvanja i prenošenja kulturnih vrijednosti budućim generacijama“ (Qian, 2022). Istovremeno, ona predstavljaju veliki potencijal lokalnom stanovništvu za ekonomsku dobrobit, do koje se dolazi njihovom turističkom valorizacijom. Međutim, balansiranje između zaštite kulturnih dobara i njihovog korištenja može biti izazovno. Ovaj dio rada istražuje ključne aspekte zaštite kulturnih dobara u kontekstu turizma, uključujući zakonski okvir, strategije očuvanja i primjere dobre prakse.

Zakonski okvir zaštite kulturnih dobara temelji se na međunarodnim i nacionalnim zakonima i propisima. Na međunarodnoj razini, UNESCO-ova konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine pruža okvir za očuvanje kulturnih dobara koja imaju iznimnu univerzalnu vrijednost (UNESCO, 1972). Države članice ove konvencije obvezuju se na identifikaciju, zaštitu, očuvanje i prijenos te baštine budućim generacijama. Na nacionalnoj razini, mnoge zemlje imaju specifične zakone koji reguliraju zaštitu kulturnih dobara. U Hrvatskoj, Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara definira postupke za proglašenje kulturnih dobara, mjere zaštite, te obveze vlasnika i korisnika kulturnih dobara. Također, uključuje odredbe o financiranju i inspekcijskom nadzoru kako bi se osigurala provedba zaštitnih mjera.

Očuvanje kulturnih dobara zahtjeva sveobuhvatan pristup koji uključuje preventivnu zaštitu, redovito održavanje, restauraciju, te edukaciju i podizanje svijesti među lokalnim stanovništvom i posjetiteljima. (Bouchenaki, 2012). Preventivna zaštita podrazumijeva monitoring i evaluaciju kako bi se kroz redoviti nadzor stanja kulturnih dobara omogućilo rano otkrivanje potencijalnih problema i osigurala pravovremena intervencija (Bouchenaki, 2012). Postavljanje fizičkih barijera, kontrola pristupa i regulacija broja posjetitelja pomažu u smanjenju štetnog utjecaja masovnog turizma.

Redovito održavanje druga je mjera očuvanja kulturnih dobara (Bouchenaki, 2012), a podrazumijeva konzervaciju i restauraciju što uključuje radove na održavanju i stabilizaciji kulturnih dobara kako bi se spriječilo propadanje, te vraćanje objekta u njegovo prvobitno

stanje, ili bar raniji izgled. Lokalne zajednice često imaju vrijedno znanje i vještine koje se mogu iskoristiti u očuvanju ovih objekata, a njihovo uključivanje u proces može povećati svijest i osjećaj pripadnosti u zajednici. Kako bi se stanovništvo dalje educiralo mogu se uspostaviti obrazovni programi i informativne kampanje s ciljem jačanja lokalnog identiteta i osjećaja pripadnosti (Bouchenaki, 2012).

Primjeri dobre prakse u zaštiti kulturnih dobara:

1. Venecija, Italija: Venecija je grad s bogatom povijesnom i kulturnom baštinom, ali nije imuna na sve veće izazove masovnog turizma i klimatskih promjena koji se manifestiraju fluktuacijama razine vode u kanalima i rijeci. Strategije zaštite starog grada Venecije obuhvaćaju uvođenje sustava rezervacija za posjetitelje, regulacije broje turista i odnedavno pilot program naplate ulaza u stari grad u iznosu od 5 eura za vrijeme najvećeg pritiska turista kako bi se rasteretio i raspršio dolazak posjetitelja u grad (Richardot, 2023). Također, Venecija je pokrenula projekt MOSE („Modulo Sperimentale Elettromeccanico“), čiji se završetak očekuje krajem sljedeće godine (2025), a koji predstavlja ključni napor u zaštiti grada od poplava uzrokovanim visokim plimama. Projekt se sastoji od niza pokretnih barijera postavljenih na tri ulaza u venecijansku lagunu. Kada se podigne razina mora, barijere se dižu kako bi spriječile ulazak vode u lagunu i zaštitile Veneciju od poplava (MOSE project, 2024).

Kombinacijom ovih i mnogih drugih strategija, smanjuje se turistički pritisak na fragilnu infrastrukturu starog grada Venecije i omogućuje se bolje i lakše očuvanje povijesnih lokaliteta i kanala.

2. Edinburg, Škotska: Povijesni centar Edinburga, uključujući „Edinburgh“ dvorac i „Royal Mile“ poznat je po svojoj srednjovjekovnoj i georgijanskoj arhitekturi (Davies, 2024). Očuvanje ovog arhitektonskog naslijeđa od iznimne važnosti osigurava se kroz rigorozne građevinske propise, te promocijom kulturnih događaja poput Edinburškog festivala koji privlači turiste i istovremeno štiti kulturnu baštinu grada. Kulturni turizam daleko je najznačajniji oblik turizma u Edinburgu i uvelike

doprinosi povećanju svijesti o važnosti očuvanja grada uz naravno, velike doprinose lokalnoj ekonomiji (Edinburgh Tourism Action Group, 2024).

3. Mont Saint-Michel, Francuska: Mont Saint-Michel srednjovjekovni je otok-tvrđava smješten na obali Normandije u Francuskoj (Office de Tourisme Mont Saint-Michele Normandie, 2024). Ovaj spektakularni lokalitet poznat je po svojim impresivnim zidinama koja se uzdižu iznad razine mora, kao i po svojoj arhitekturi i uskim uličicama. Strategije zaštite uključuju kontrolu turističkog prometa, projekte konzervacije i restauracije, te infrastrukturne projekte za očuvanje „maritimnog karaktera“ Mont Saint-Michele koji uključuju izgradnju brane, pješačkog mosta, shuttle prijevoza i parkirališta (UNESCO, 2003). Kroz ove napore osiguralo se očuvanje autentičnosti i strukturalne cjelovitosti utvrde Mont Saint-Michela, održavanje statusa UNESCO-ve svjetske baštine, povećanje svijesti o važnosti očuvanja prirodne i kulturne baštine među posjetiteljima i lokalnim stanovništvom, uz naravno povećane prihode od turizma koji se mogu reinvestirati u daljnju zaštitu i održavanje ovog povijesnog lokaliteta.

Sinergija između zaštite kulturnih dobara i turizma može donijeti višestruke koristi. S jedne strane, turizam osigurava financijska sredstva potrebna za očuvanje kulturnih dobara, dok s druge, očuvana kulturna dobra povećavaju atraktivnost destinacije i tako privlače turiste te doprinose razvoju lokalne zajednice.

Primjeri dobre prakse iz svijeta pokazuju da je moguće očuvati kulturnu baštinu dok ju istovremeno koristimo u turističke svrhe i potičemo daljnji razvoj turizma pa tako i razvoj lokalne zajednice. Ovaj balans ključna je stavka dugotrajne održivosti i očuvanja kulturnih dobara za buduće naraštaje.

2. Turizam grada Pule

Turizam grada Pule izrazito je dobro razvijen. Kako bismo bolje razumjeli turističku osnovu grada Pule koja nam služi za turističku valorizaciju pulskog fortifikacijskog sustava, sljedeći dio rada objašnjava turističku ponudu i potražnju Pule.

2.1. Turistička ponuda grada Pule

Pula je turistički grad poznat po bogatoj povijesti, impresivnim kulturnim nasljeđem i atraktivnim prirodnim resursima. Njezina turistička ponuda temelji se na kombinaciji povijesnih spomenika, kulturnih događanja, sportsko-rekreacijskih aktivnosti i adekvatnog smještajnog kapaciteta.

2.1.1. Prirodni resursi grada Pule

Prirodni resursi ponude grada Pule uključuju razvedenu obalu, stjenovite plaže i duboke zaljeve, što Pulu čini popularnom destinacijom za ljubitelje morskih aktivnosti. Pulsku obalu karakteriziraju skriveni zaljevi i male uvale koje pružaju idealne uvjete za aktivnosti poput jedrenja ili ronjenja. Prirodni resursi Pule nisu ograničeni na samo more i obalu, već uključuju bogate zelene površine koje okružuju grad. Guste šume i parkovi, poput Parka šume Šijana, pružaju brojne mogućnosti za rekreativne aktivnosti poput hiking-a, biciklizma i pješaćenja. Ova zelena oaza posjetiteljima nudi bijeg od gradske buke i uživanje u prirodi i miru. Posebno atraktivna prirodna znamenitost u blizini Pule je Nacionalni park Brijuni, koji privlači turiste svojom raznolikom florom i faunom te bogatim kulturnim nasljeđem. Brijuni, s predivnim krajolicima i arheološkim ostacima, predstavljaju nezaobilaznu destinaciju za ljubitelje prirode i povijesti. Prirodni resursi Pule, uz atraktivnu kombinaciju mora, šuma i parkova, čine ovaj grad jednom od najpoželjnijih destinacija u Hrvatskoj. Oni su temelj turističke ponude i ključni faktor privlačnosti Pule kao turistička destinacija.

2.1.2. Kulturno-povijesni resursi grada Pule

Grad Pula nudi brojne kulturno-povijesne atrakcije koje privlače posjetitelje iz cijeloga svijeta. Od rimskog amfiteatra do venecijanskih palača, bogata povijesna ostavština Pule

posjetiteljima pruža jedinstven uvid u različite povijesne epohe i kulture koje su oblikovale ovaj grad.

Titulu najvažnijeg razdoblja kulturne ostavštine u Puli definitivno zauzima Rimsko doba, pa je tako i najvažniji kulturni spomenik u Puli Arena, jedan od najbolje očuvanih rimskih amfiteatra u svijetu i neprepoznatljivijih simbola hrvatske kulturne baštine, smještena u srcu grada Pule, ova impresivna građevina datira iz 1. stoljeća, razdoblja cara Vespazijana, kada je Pula bila važan rimski grad pod nazivom Colonia Pietas Iulia Pola (Visit Pula, 2024). Arena je jedna od 6 najvećih preživjelih rimskih amfiteatra i jedina koja ima sva 4 bočna tornja sačuvana u potpunosti. Izgrađena je od lokalnog vapnenca, duga je 130 metara i široka 105 metara, a u svome vrhuncu mogla je primiti preko 23000 ljudi, kada je bila mjesto održavanja gladijatorskih borbi, lova na divlje životinje i drugih spektakla i igara (Visit Pula, 2024). Nakon rimskog carstva, Arena dugo vremena nije bila korištena, dok za vrijeme srednjeg vijeka lokalna vlast nije krenula koristiti Arenu kao izvor materijala za izgradnju i popravke drugih zgrada u Puli, ali su zahvaljujući intervencijama lokalnih plemića ovi pokušaji zaustavljeni i Arena se sačuvala u relativno dobrom stanju. Danas je Pulska Arena ponovo korištena za kulturne manifestacije, poput Pula Film Festivala koji je 2024. godine proslavio svoju 71. obljetnicu (Pula Film Festival, 2024) i mnogobrojnih koncerata velikih svjetskih zvijezda od kojih su se ove (2024) godine istaknuli: Dua Lipa, Jason Derulo, Lenny Kravitz, Duran Duran i ostali. Uz Pula film festival i mnoge velike koncerte, u Areni se održavaju natjecanja i turniri u raznim sportovima poput hokeja, tenisa i nogometa, a sve to ukupno godišnje u Arenu privlači čak preko 300 000 posjetitelja (Glas Istre, 2021). Osim Arene, malo rimsko kazalište još je jedno važno okupljalište rimskog, ali danas i pulskog stanovništva, u kojemu se od 2023. godine ponovo održavaju razne kulturne manifestacije. Naime, 2023. godine završena je desetogodišnja obnova Pulskog malog rimskog kazališta koje je vraćeno u svoj izvorni sjaj i sada privlači tisuće posjetioca kroz ljetni program pod nazivom „Pula Summer of culture 2024“ ili „Pulsko kulturno ljeto 2024“. Ovaj se kulturni program sastoji od više od 10 koncerata i opera te na ovaj način spaja antičko nasljeđe i suvremenu scensku umjetnost pod zvjezdanim nebom i zauzima titulu jednog od najatraktivnijih koncertnih prostora u regiji (Istra.hr, 2024).

Od ostale ostavštine iz rimskog doba tu su Slavoluk Sergijevaca, 8 metara visoka kamena vrata koja su predstavljala ulaz u jezgru grada, Augustov hram koji se danas koristi kao muzej, Herkulova vrata, Dvojna vrata, Forum, Veliko rimsko kazalište od kojeg je nažalost

sačuvano samo temelje, te mnoge druge građevine i detalji koji su danas raštrkani po centru grada Pule.

Uz to, Pula također ima mnoga kulturna dobra koja su izgrađena nakon doba rimskog carstva. Tijekom Venecijanske vladavine izgrađene su brojne vile i impozantne zidine koje su služile kao zaštita od napada s mora, ali i kao simbol moći. Za vrijeme Austro Ugarske Pula je napokon doživjela procvat nakon nekoliko stoljeća zatišja, postavši glavna vojna luka Austro-Ugarske Monarhije (Istra.hr, 2024). Obogaćena je elegantnim palačama i impresivnim fortifikacijama i tako postala još bolje zaštićena od napada s mora i kopna. Mnoge od tih palača, poput vojnih i administrativnih zgrada danas su pretvorene u muzeje, galerije i kulturne centre, obogaćujući kulturni život grada. Za vrijeme Jugoslavije grad je dodatno militariziran ratnom infrastrukturom poput Zerostrasse, sustavom podzemnih tunela koji je prvobitno služio kao sklonište i skladište za vojnu opremu, a danas je jedinstvena turistička atrakcija koja posjetiteljima nudi osvježavajuću prečicu kroz grad, s konstantnih 14-18 stupnjeva celzijevih tijekom cijele godine (Pula Fort Center, 2024), istovremeno pružajući zanimljiv uvid u povijest Pule iz jedinstvene perspektive kroz izložbe i događanja unutar tunela. Bivša vojna baza Jugoslavenske vojske na Rivi grada Pule danas je otvorena za građane, iako većinski neiskorištena osim malog dijela koji se trenutno obnavlja u novu Pulsku Marinu, jedan se dio ove vojne obale danas koristi za manifestaciju pod nazivom „Croatia Bike Week“, Event organiziran od strane bajkerskog kluba „Twin Horn“ u Puli, koji privlači preko 10 tisuća posjetioaca i raste svake godine (Glas Istre, 2024).

Ove različite faze razvoja Pule, od antičkog doba, preko venecijanskog i austrougarskog razdoblja pa sve do modernog doba, čine Pulu gradom bogate kulturne baštine koja privlači posjetitelje iz cijelog svijeta. Iako je Pula već prepoznatljiva kao kulturna turistička destinacija, ovaj grad ima još netaknutih potencijala daljnjeg razvoja turističke ponude, jedan od kojih je austrougarska kulturna ostavština, tj. fortifikacijski sustav grada Pule.

2.1.3. Sportsko-rekreacijska ponuda grada Pule

Pula nudi raznoliku sportsko-rekreacijsku ponudu koja zadovoljava interese širokog spektra posjetitelja, od profesionalnih sportaša do rekreativaca i ljubitelja prirode. Zbog svog geografskog položaja, povoljne klime i prirodnih ljepota, grad pruža idealne uvjete za aktivnosti na otvorenom tijekom cijele godine (blage zime). Sportsko-rekreacijska ponuda

usko je povezana s prirodnim resursima grada i obalom koja omogućuje razne oblike rekreacije na moru i kopnu. Jedna od glavnih sportskih atrakcija Pule su nautičke aktivnosti. Pulska rivijera poznata je po svojim marinama koje pružaju odlične uvjete za jedrenje i nautiku, čime privlače velik broj jahta, jedrilica i ostalih plovila, a od 2023. godine otvorila se i nova yacht-marina na ulazu u Pulski zaljev. Marina Veruda i Marina Pula posebno su popularne kao polazišta za istraživanje okolnih otoka i uvala te kao mjesta za sudjelovanje u bojnim jedriličarskim i veslačkim regatama koje se ovdje održavaju.

Za ljubitelje podvodnog svijeta, u Puli se nalaze ronilački centri „Orca Diving Club“ i „Diving Centar Pula“ koji organiziraju ronilačke ture i tečajeve za početnike, ali i napredne ronioce (Diving Pula, 2023). Široka je i ponuda podvodnih tura olupina brodova potonulih u prošlim stoljećima, što ronionicima omogućuje jedinstveno iskustvo istraživanja povijesti ispod površine Jadranskog mora.

Biciklizam je još jedna vrlo popularna sportsko-rekreacijska aktivnost. Grd i okolica pružaju desetke uređenih biciklističkih staza, od kojih su najpoznatije one na Verudeli i u parku šumi Šijana. Ove staze prolaze kroz borove šume, uz more i prirodne znamenitosti, pružajući jedinstvenu kombinaciju sporta, prirode i kulture. Neke od biciklističkih tura također uključuju posjete starim pulskim utverdama, iako ovaj aspekt nije najbolje razvijen, o čemu ćemo kasnije u radu.

Od ostalih rekreacijskih aktivnosti, Pula nudi razne terene poput teniskih, nogometnih, odbojkaških i golf terena koji privlače brojne rekreativce izvan grada i na plaže. Za one željne avanturističkih sportova, na raspolaganju su zip-line-ovi i penjališta u neposrednoj blizini grada. Ova raznolika sportsko-rekreacijska ponuda čini Pulu atraktivnom destinacijom ne samo za ljetno vrijeme već i za one koje traže sportske izazove kroz cijelu godinu.

2.1.4. Smještajni kapaciteti grada Pule

Grad Pula 8. je Hrvatski grad s najvećim turističkim prometom (Državni zavod za statistiku, 2023). 2023. godine Pula je ostvarila 472.364 dolazaka i 2,247.191 noćenja (TZ Pula, 2023). Kako bi smjestili sve te posjetitelje, Pula mora imati adekvatni broj smještajnih jedinica. 2021. godine smještajni kapaciteti grada Pule sadržavali su 34.244 postelje u 10.933 soba, apartmana ili mjesta za kampiranje (Plan Razvoja Grada Pule, 2023). Najviše smještajnih

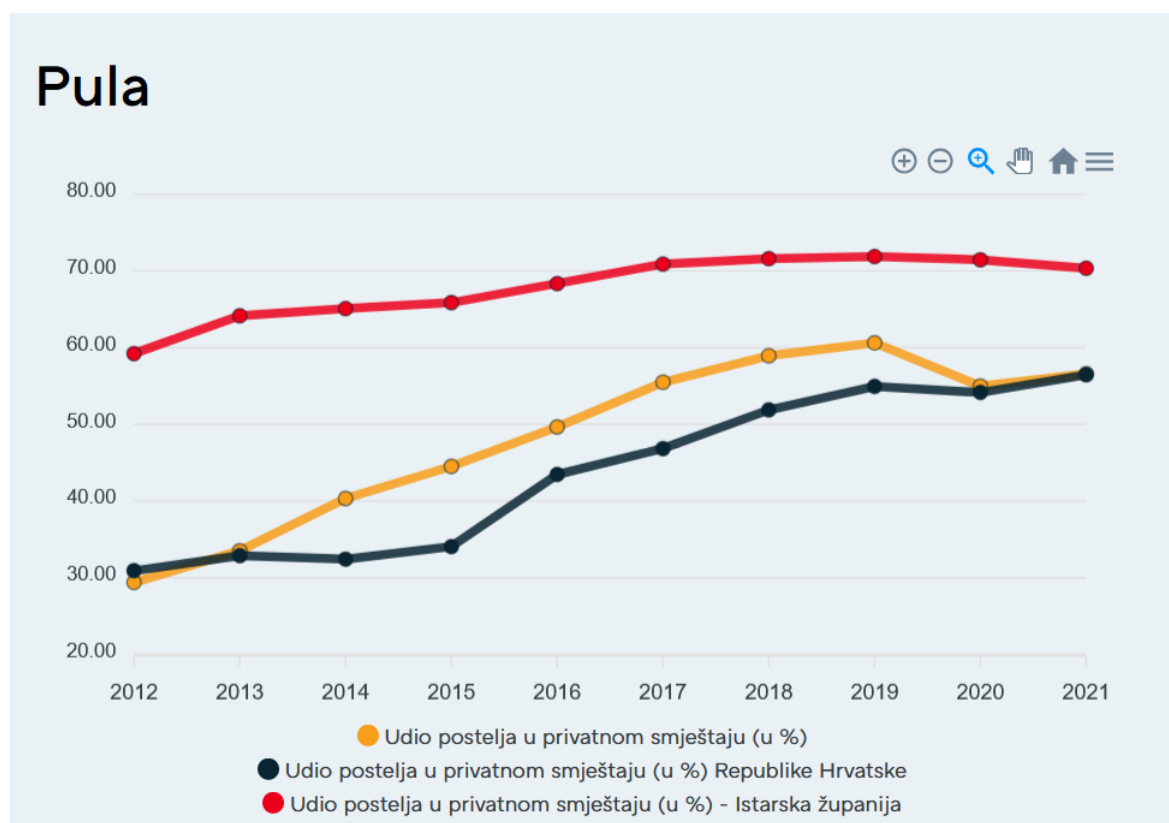
jedinica zabilježeno je u kategoriji nekomercijalni smještaj, kampovi, te na kraju ostali smještaj. Dostupnost hotela pogoduje turističkim aktivnostima i razdoblju izvan ljetne sezone kada se u njima mogu organizirati kongresni i wellness turizam (Plan Razvoja Grada Pule, 2023).

Jedinice smještajnog kapaciteta	Broj postelja					
	Ukupno	Hoteli	Kampovi	Iznajmljivači	Nekomercijalni smještaj	Ostali smještaj
smještajne jedinice (sobe, parcele, apartmani)	10.933	2.171	1.512	4.545	1.716	989
Postelje	34.244	4.859	5.133	13.333	6.950	3.969

Tablica 1. Broj soba i postelja prema tipu smještajnih kapaciteta grada Pule 2021. godine

Izvor: (TZ Pula, 2021), 2021. godine

U nastavku je priložen Udio postelja u privatnom smještaju u Puli u usporedbi s ostatkom Istarske Županije i Republike Hrvatske.

Grafikon 1. Udio postelja u privatnom smještaju

Izvor: Izrada autora prema UpLift, <https://uplift.hr/indeks/>

Iz grafikona se da iščitati da je udio postelja u privatnome smještaju U Puli u korelaciji s ostatkom Istarske Županije i Republike Hrvatske. Od 2012. do 2021. godine, Udio postelja u privatnome smještaju u Puli raste od 30% u 2012. godini do 60% u 2019. godini nakon

čega se bilježi pad do 55%, a u 2021. udio ponovo prikazuje trend rasta. Udio postelja u privatnome smještaju u Istarskoj županiji u istome vremenu kreće se od 60% u 2012. godini do 70% u 2021. godini. Na razini Republike Hrvatske udio se kreće u malo nižem rasponu; od 30% 2012. godine do skoro 60% 2021. godine. Osim smještajnih jedinica, dio turističke infrastrukture čine i plaže, koje su preduvjet za ljetni turizam (Plan Razvoja Grada Pule, 2023). U gradu Puli identificirane su 31 plaža (Živoder, i dr., 2015).

U gradu se nalaze razni hosteli, hoteli, boutique hoteli, novouređen hotel Brioni koji je trenutno najluksuzniji hotel u Puli, a planira se i izgradnja novog hotela s 5 zvjezdica na Valkanama koji će uvelike proširiti luksuznu ponudu grada Pule i smanjiti sezonalnost turizma ponudom kongresnog i poslovnog turizma izvan sezone. Turistička naselja poput Verudele nude modernu infrastrukturu sa smještajem visoke kategorije, bazenima, restoranima i sportskim terenima. Pula je također popularna destinacija za ljubitelje kampiranja, a kampovi poput Stoja i Brioni poznati su po svojem prirodnim okruženjem i neposrednoj blizini mora.

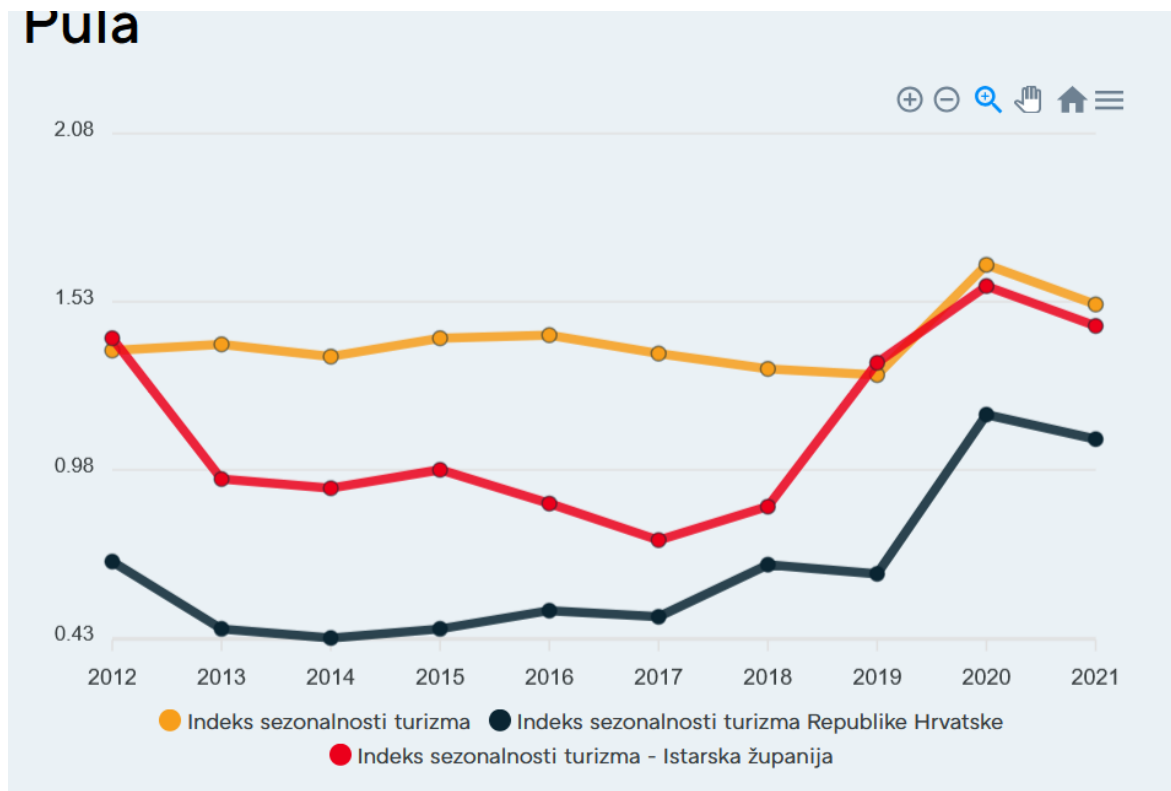
2.2. Turistička potražnja grada Pule

Turistička potražnja Pule odražava stabilan rast u posljednjem desetljeću, što je rezultiralo značajnim povećanjem broja dolazaka i noćenja. Pula, kao turistička destinacija, privlači posjetitelje svojom bogatom kulturno-povijesnom baštinom, prirodnim resursima, te atraktivnom ponudom smještaja i rekreativnim kapacitetima. Pula je jedno od vodećih turističkih središta Istre i kao takva bilježi visoke stope dolaska turista iz različitih zemalja. 2023. godine Pula broji 472.364 dolazaka od kojih 387.454 čine strani turisti, a 60.717 domaći turisti (TZ Pula, 2023). Najviše stranih turista dolazi iz Njemačke (89.921), zatim Italije (37.226), Austrije (33.248), Slovenije (29.706) i Poljske (20.443) (TZ Pula, 2023).

U razdoblju od 2015. do 2019. godine, turistički promet u Južnoj Istri, uključujući Pulu, bilježio je kontinuirani rast. Prosječan godišnji rast dolazaka u tom razdoblju iznosio je 7,8%, dok je broj noćenja prosječno rastao 5,6% (HDC, 2021). Ovaj rast potaknut je širokom ponudom grada koja uključuje raznovrsne kulturne, prirodne i sportsko-rekreativne sadržaje. Iako je Pula jedno od glavnih odredišta Južne Istre, u njoj se bilježi nešto kraće prosječno vrijeme boravka turista, koje je od 2015. do 2019. godine palo ispod 5 dana (HDC, 2021). To sugerira da je grad Pula odredište za kraće, vikend-odmore ili posjete u sklopu

dužeg putovanja po Istri i šire. Turistička potražnja također je koncentrirana na ljetne mjesecе kada se ostvaruje većina noćenja i dolazaka.

Indeks sezonalnosti turizma definira se kao koeficijent varijacije prosječnog dnevnog broja turista u gradu ili u općini na mjesečnoj razini. Što je vrijednost veća, to je turistička aktivnost sezonalnija (koncentrirana u užem periodu) (UpLift, 2021). U nastavku je usporedba indeksa sezonalnosti Pule s Istarskom Županijom i ostatkom Republike Hrvatske;

grafikon 2. Indeks sezonalnosti turizma

Izvor: izrada autora prema <https://uplift.hr/indeks/>

U razdoblju od 2012. godine do 2019. godine, indeks sezonalnost turizma Republike Hrvatske i grada Pule ostaje skoro nepromijenjen, dok od 2019. godine pokazuje trend rasta, tj. povećanje karaktera sezonalnosti turizma. Indeks sezonalnosti za Istarsku Županiju od 2012. godine prikazuje trend pada sve do 2018. kada sezonalni karakter turizma u Istri bilježi rast. Da se zaključiti da je turistička potražnja Pule zadnjih godina izrazito sezonalna. Međutim, s obzirom na bogatstvo kulturnih i povijesnih atrakcija, Pula ima potencijal za daljnji razvoj i produženje turističke sezone kroz kulturne i sportske manifestacije, te turističku valorizaciju neiskorištenih atrakcija, čime bi se povećala cjelogodišnja potražnja za gradom.

3. Kulturni turizam grada Pule i njezin fortifikacijski sustav

Za bolje shvaćanje bogatstva kulturne baštine grada Pule, sljedeće poglavlje opisuje njezinu povijest i značaj austrougarskog fortifikacijskog sustava.

3.1. Povijest grada Pule

Pula, smještena na jugozapadnom dijelu istarskog poluotoka, jedan je od najstarijih gradova na istočnoj obali Jadranskog mora. Povijest ovog grada seže tisućljećima unazad, a svaki je period sa sobom donio značajne promjene koje su oblikovale današnji izgled i kulturnu baštinu grada.

Povijest Pule započinje u davnoj prošlosti s prvim tragovima naseljenosti koji datiraju u prapovijesno doba. Međutim, prvi značajan procvat Pula doživljava tijekom rimskog razdoblja. Rimljani su prepoznali stratešku važnost položaja Pule i u 1. stoljeću prije Krista započeli s izgradnjom monumentalnih građevina koje danas predstavljaju simbole ovoga grada (Kalčić, 2021). Najpoznatiji među njima dakako je amfiteatar, poznat kao Arena, koji je jedan od najbolje očuvanih rimskih amfiteatra na svijetu. Arena je bila središte događaja i manifestacija poput gladijatorskih borbi, lova na divlje životinje i ostalog.

Osim Arene, Pula je za to vrijeme obogaćena i mnogim drugim građevinama uključujući Augustov hram, Slavoluk Sergijevaca i forum, koji su činili središte političkog, religijskog i društvenog života. Tijekom rimskog razdoblja, Pula je postala važno trgovačko i pomorsko središte, što je dodatno pridonijelo njenom razvoju i prosperitetu (MedAdria, 2024).

Nakon pada Rimskog carstva, Pula ulazi u turbulentno razdoblje i njom se vladaju Bizantinci, Langobardi i Franci, a svaki od ovih naroda ostavio je svoj trag na lokalnu arhitekturu i kulturu. U 13. stoljeću, Pula dolazi pod vlast Mletačke republike, što je označilo novo razdoblje prosperiteta (Istarska enciklopedija, n.d.). Tijekom mletačke vladavine izgrađeni su brojni obrambeni sustavi i utvrde kako bi se grad zaštitio od napada osmanlija i drugih neprijatelja (Lindi, 2019). Mletačka Republika vladala je Pulom sve do kraja 18. stoljeća, kada dolazi do značajnih promjena u političkom krajobrazu Europe.

Nakon Mletačke Republike započinje jedan od najznačajnijih perioda u povijesti grada Pule kad on postaje dio Habsburške Monarhije, a kasnije Austro-Ugarske. Tijekom ovog razdoblja, Pula doživljava intenzivan infrastrukturni razvoj, ponovo zbog svoje strateške

važnosti na Jadranskom moru i postaje glavna ratna luka Austro-Ugarske Monarhije na Jadranu (Istarska enciklopedija, n.d.). Upravo u ovome periodu dolazi do izgradnje velikog obrambenog fortifikacijskog sustava grada o kojemu ćemo detaljnije u drugome dijelu rada.

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, Pula je 1918. godine postala dijelom Italije tijekom čije su se vladavine stanovnici grada Pule suočili s procesom talijanizacije, jezika, ali i kulture. Sa završetkom Drugog svjetskog rata, 1947. Pula postaje dijelom Jugoslavije i doživljava intenzivan period urbanizacije i industrijalizacije što je značajno promijenilo njegovu demografsku i ekonomsku strukturu (Istarska enciklopedija, n.d.).

Nakon raspada Jugoslavije, Pula se profilirala kao važna kulturna i turistička destinacija zahvaljujući bogatoj povijesti i izuzetno očuvanim kulturnim spomenicima. Danas Pula privlači posjetitelje iz cijelog svijeta, a njezina Arena, rimski spomenici, kao i prirodne ljepote koje ju okružuju, Pulu čine jednom od najvažnijih turističkih destinacija na obali Jadrana.

3.2. Austrougarski fortifikacijski sustav grada Pule

Austro-Ugarska Monarhija vladala je teritorijem Hrvatske od 19. stoljeća sve do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine. Za to je vrijeme Pula postala glavna vojna luka monarhije na Jadranu i doživjela značajan rast i razvoj, kako geografski, tako i populacijski (Istra.hr, 2024). Njezina strateška važnost dovela je do izgradnje obrambenog fortifikacijskog sustava koji je štiti grad i luku od mogućih napada. Ovaj fortifikacijski sustav građen je kroz cijelo stoljeće, a najveći je rast doživio nakon 1856. godine zbog imenovanja Pule glavnom vojnom lukom monarhije i ubrzanog razvoja ratne tehnologije, tada se započinje s izgradnjom 14 novih i nadogradnjom postojećih utvrda (Karzen, 2019). Na kraju izgradnje, ovaj fortifikacijski sustav broji 31 utvrdu na području grada Pule, raspoređene u 3 obrambena prstenova od centra grada sve do Linskog kanala (Karzen, 2019). Ove su prstenove omeđili rovovi, minirana polja široko oko luke, bodljikave žice, sustav podzemnih tunela, mnoge baterije i čak 4 aerodroma koji su Pulu pretvorili u „teritorijalnu utvrdu koja je okupirala područje Linskog kanala sve do zaljeva Raše, rta Premanture i Malog Lošinja“ (Balota, 1981). Ove su utvrde strateški izgrađene na brdima i vidikovcima Pule i okolice, svaka svojeg oblika koji je formiran ovisno o okolini, a većinom kružnog ili prstenastog izgleda kako bi imale pogled od 360 stupnjeva i kako bi granate odskakale od zidova utvrda (Karzen, 2019). Ovaj je obrambeni sustav bio toliko napredan i kompleksan da je Pula na desetke

kilometra bila zaštićena sa svih strana. Iako utvrde nikad nisu bile iskorištene za obranu od napada, 1915. godine ovaj je obrambeni sustav brojao čak 42 500 vojnika (Karzen, 2019). Topovi od 3 metra dužine koji su mogli pucati topovske kugle od skoro 30cm promjera do 14km udaljenosti i impresivni ratni brodovi neki su od pokazivača moći ratne mornarice Austro-Ugarske Monarhije.

Mnoge su od ovih utvrda i danas spektakularan prizor, a neke od najimpresivnijih utvrda fortifikacijskog sustava grada Pule su:

1. Fort Verudela

Utvrda Verudela obalna je, poligonalna utvrda koja je izgrađena između 1866. godine i 1881. godine (Aquarium Pula, 2024). Sedamdesetih godina 20. stoljeća korištena je kao restoran i bar, a osamdesetih postaje odlagalište i spalionica smeća, dok se u nju 2002. godine nije smjestio Akvarij – morski obrazovni centar Pule, koji postaje kulturno-obrazovno sjedište za morski životinjski svijet i za spašavanje morskih kornjača.

Slika 1. Fort Verudela

Izvor: (Yachts Croatia), <https://www.yachtscroatia.com/pula/>

2. Fort Bourguignon

Utvrda Bourguignon jedna je od najvećih i najimpresivnijih pulskih obalnih utvrda smještena na poluotoku Monsival. 1852. Započela je kao manja kružna utvrda promjera 27 metara, a kroz nekoliko desetljeća nadograđena je u veću utvrdu

promjera 45,5 metara s dva ulazna kaponira i okružena jarkom (Pula Fort Center, 2024).

Slika 2. Fort Bourguignon

Izvor: Pula Fort Centre, <https://www.pulafortcenter.com/en/fortification/bourguignon>

Doživjela je istu sudbinu kao i sve pulske utvrde i nakon raspada Jugoslavije završila kao skladište, sve do druge polovice 90-ih godina kada je grupa autora „Superkraft“ d.o.o. od nje učinila jedno od dva najpoznatija mjesta za održavanje rave partya na istočnoj Jadranskoj obali (Karzen, 2019). Jedna je od najbolje očuvanih utvrda pulskog fortifikacijskog sustava sa cisternom u podrumu, prizemljem s unutarnjim dvorištem, jednim katom te platformom, tj. terasom na vrhu.

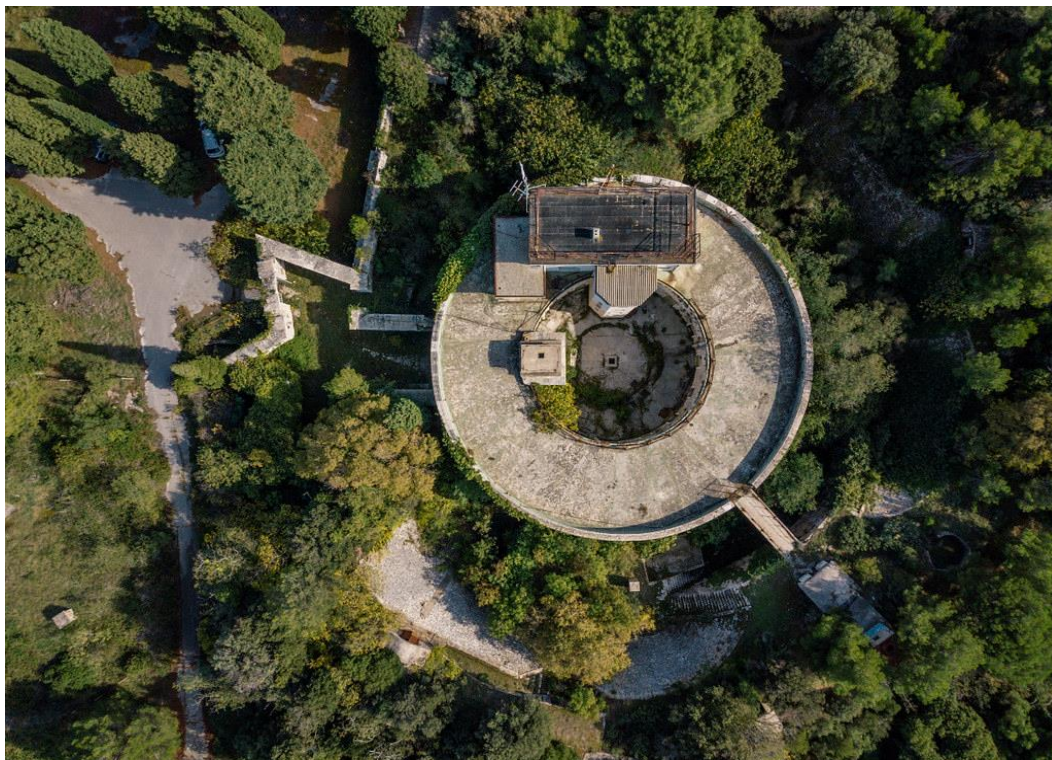

Slika 3. Fort Bourguignon iz zraka

Izvor: Pula Fort Centre, <https://www.pulafortcenter.com/en/fortification/bourguignon>

3. Fort Muzil

Utvrda Muzil obalna je kružna fortifikacija, okružena jarkom od više slojeva zidova i tunela. 2003. Vlada Republike Hrvatske i Istarska županija imali su namjeru Muzil pretvoriti u elitno turističko odredište s hotelom, golf igralištem, marinom i kulturnim centrom, ali bi na taj način ova utvrda i okolica postala nedostupna za lokalno stanovništvo (Karzen, 2019). Plan je propao i trenutno ova utvrda zarasta nekorisštena u šumi, dok ju obilazi pokoji turist koji zađe u nekadašnju vojnu bazu, a u postupku je dugogodišnja pravna bitka između privatnog investitora i vojnog muzeja koji utvrdu želi pretvoriti u izložbeno-muzejski prostor i na taj je način zadržati u izvornom stanju. Brojni su govori bili vođeni o budućnosti utvrde Muzil s kilometrima divlje okoline, ali trenutno ona stoji neiskorištena.

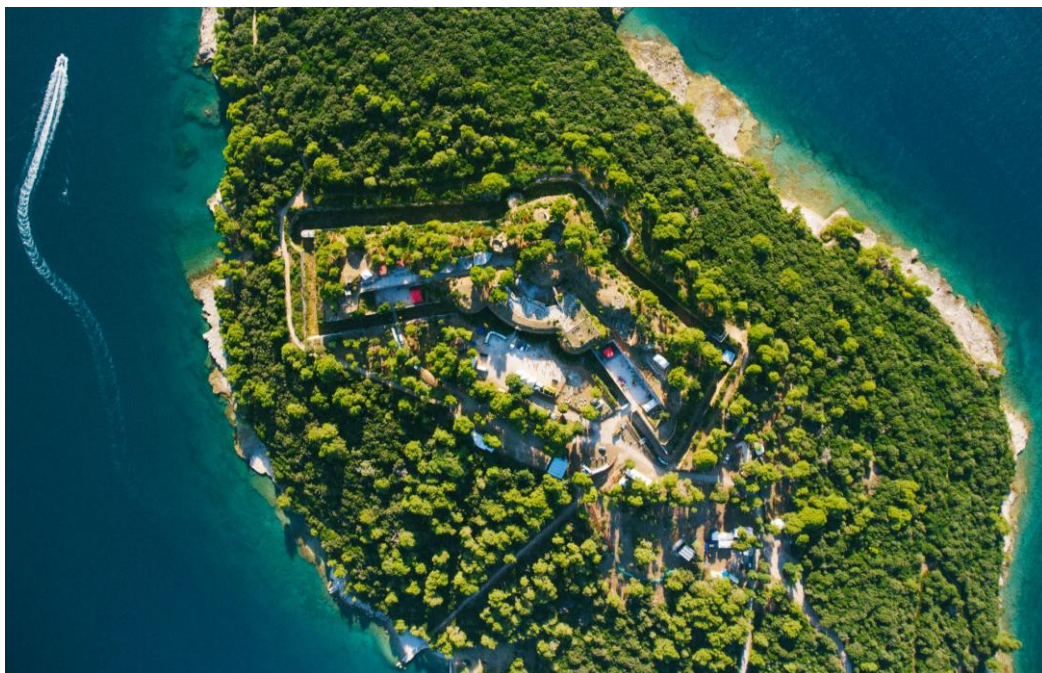
Slika 4. Fort Muzil iz zraka

Izvor: Elentir Vigo, <https://www.outono.net/elentir/2023/04/04/fort-musil-one-of-the-fortresses-of-the-largest-naval-base-of-the-austro-hungarian-empire/>

4. Fort Punta Christo

Fort Punta Christo, jedna od najvećih u fortifikacijskom sustavu, nalazi se na poluotoku koji sa sjevera zatvara Pulski zaljev i služila je kao obrana od ulaza u pulsku luku. Prvobitno je izgrađena 1836. kada je podignut Martello toranj na

kojemu se nalazio glavni top, a oko kojeg se kroz sljedećih nekoliko desetljeća izgradila veća kružna utvrda i dva bočna krila. Na taj način utvrda je transformirana u poligonalnu obalnu utvrdu s čeličnom kupolom koja prekriva najveći top i 3 otvorene topničke bitnice i postala je najveća i najsnažnija obalna blindirana utvrda.

Slika 5. Fort Punta Christo iz zraka

Izvor: Outlook festival, <https://mixmag.net/read/outlook-festival-2019-news>

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, utvrda je napuštena i većinom neiskorištena, osim kada je za vrijeme Jugoslavije služila kao vojno skladište. Sve do 2008. godine većinom je bila prazna, dok se u nju nije smjestio veliki europski festival soundsystem kulture, „Outlook festival“, a 2012. godine i „Dimensions festival“. Ovi su festivali kreativno iskoristili podrume, rovove, unutarnje dvorište i platforme s obrambenim nasipima za postavljanje čak 11 pozornica unutar, izvan i na utvrdi koje su svake godine dovodile preko 20 tisuća posjetitelja u Pulu i okolice.

Slika 6. Fort Punta Christo za vrijeme Dimensions festivala

Izvor: Dimensions festival, <https://www.dimensionsfestival.com/>

Fort Punta Christo je tada postao jedna od najljepših svjetskih pozornica za elektronsku glazbu i u njoj su se svako ljeto održavali deseci evenata i koncerata. Ova je utvrda bila žarište za mlade, bili lokalno stanovništvo ili turisti, koji su tražili dobru zabavu dugo u noć. Nažalost, zbog administrativnih problema 2019. oba su festivala održala svoju zadnju proslavu na utvrdi, nakon čega su se preselili južnije u Hrvatskoj, preciznije u Tisno, a uskoro su slijedili i drugi, manji event i događanja, dok se u 2024. utvrda Punta Christo u potpunosti zatvorila za događaje i javnost općenito.

5. Fort Kaštel

Utvrda Kaštel izgrađena je na ruševinama srednjovjekovnog kaštela koji je prethodno podignut na ostacima rimske utvrde (Povijesni i pomorski muzej Istre, 2024). Prva je utvrda izgrađena u ovome fortifikacijskom sustavu i jedinstvenog je zvjezdanog oblika. Bila je dio obrambenog sustava Pule u 17. stoljeću, a danas je u njoj smješten pomorski muzej koji je otvoren tijekom cijele godine, dok se u utvrdi ljeti

organiziraju manji koncerti i gledanje „filma pod zvijezdama“ u sklopu Pula Film Festivala.

Slika 7. Fort Kaštel

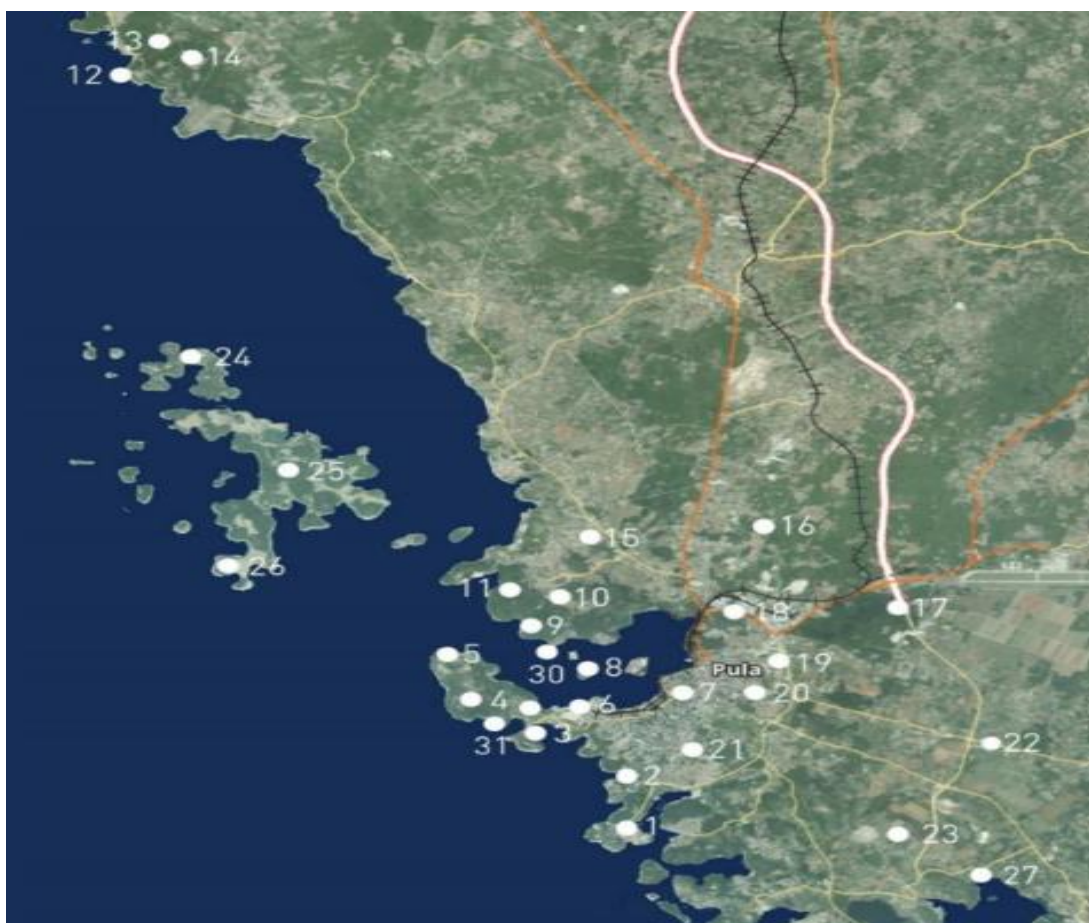
Izvor: Pula-Croatia.net, <https://www.pulacroatia.net/item/pula-castle-kastel/>

Slika 8. Fort Kaštel za vrijeme "Film pod Zvijezdama"

Izvor: Pula-Croatia.net, <https://www.pulacroatia.net/item/pula-castle-kastel/>

Uz navedenih 5 utvrda, ostatak obrambenog sustava čine impresivne utvrde poput Valmaggiora koja je obalna utvrda urezana u stijenu poluotoka na ulazu u Pulsku luku, s više desetaka topova uperenih u lukobran (ulaz u Pulski zaljev) (Visit Pula, 2024). Utvrda Kaiser Franz u potpunosti prekriva površinu malog otočića Sveti Andrija koji se nalazi u sredini Pulske luke i u danas je obrasla šumom (Karzen, 2019). Utvrda Monte Grosso smještena je duboko u šumi i nije poznata čak ni većini lokalnog stanovništva, a pruža najljepši pogled na Pulu i okolice, sve do Učke (Regional Express, 2018). Osim utvrda, obrambeni sustav prepun je baterijama, bunkerima i podzemnim tunelima koji povezuju većinu značajnih utvrda i tako čine tajanstvenu mrežu prolaza ispod grada Pule (Karzen, 2019). Danas od ukupno 31 utvrde, samo 2 nisu očuvane, 2 su u lošem stanju, a ostalih 27 su u potpunosti očuvane i spremne za posjetitelje (uz uvjet da su očišćene), ali nažalost 15 od 27 su zatvorene za javnost, dok se još nekoliko drugih utvrda povremeno zatvaraju i otvaraju bez objašnjenja jer ključ pripada nekolicini entuzijasta koji ih održavaju i čiste (Karzen, 2019).

Slika 9. Kartografski prikaz rasporeda svih utvrda u fortifikacijskom sustavu

Izvor: AU kulturna ruta, https://issuu.com/mirnakarzen/docs/final_hrv_03102016

Nadalje, od 31 utvrde, tj. 29 koje su očuvane, samo 15 ih je pod vlasništvom Grada Pule, dok su ostale pod vlasništvom Republike Hrvatske ili Ministarstva Obrane Republike Hrvatske (Karzen, 2019). S ovim utvrdama Grad Pula trenutno ne može jednostavno raspolagati. Od 15 koje su pod vlasništvom Grada Pule, 9 ih je zatvoreno, nedostupno lokalnom stanovništvu i neiskorišteno, što znači da Grad Pula trenutno ima potencijalnu korist od samo 6 utvrda iz cijelog fortifikacijskog sustava (Karzen, 2019).

3.2. Primjeri turističke valorizacije fortifikacija u ostatku svijeta

Fortifikacije diljem svijeta predstavljaju jedinstven oblik kulturne baštine koja ne samo da svjedoči o vojnim i političkim povijesnim događajima, već predstavlja sliku svojevremenog vrhunca arhitektonskog i inženjerskog razvoja. Mnoge od ovih utvrda i obrambenih sustava, nakon što su izgubile svoju prvobitnu funkciju obrane grada/mjesta, transformirane su u turističke atrakcije koje nam prikazuju važan dio povijesti lokalne kulture. Turistička

valorizacija jedan je od najboljih načina iskorištavanja ovih vojnih objekata, ne samo za poticanje lokalne ekonomije kroz razvoj turizma, već i za održavanje identiteta zajednice kroz investiranje u očuvanje ove vrste infrastrukture. U sljedećem dijelu rada istražiti ćemo uspješne primjere turističke valorizacije fortifikacija i vojnih objekata, što može pružiti uvid u strategije korištene za očuvanje, obnovu i integraciju ovih objekata u suvremeni turistički kontekst i u svakodnevicu lokalnog stanovništva radi jačanja osjećaja pripadnosti zajednici. Prva takva fortifikacija koja pada na pamet je Veliki kineski zid.

1. Danas je Veliki kineski zid jedna od najposjećenijih turističkih atrakcija u svijetu, a njegova turistička valorizacija započela je u drugoj polovici 20. stoljeća. Od posebnog su značaja restauracijski projekti na dijelovima zida Badaling i Mutianyu, danas najpopularnijih lokaliteta na zidu. Badaling, najpoznatiji dio Velikog kineskog zida, smješten je oko 80 kilometara sjeverozapadno od Pekinga i bio je prvi dio zida koji je otvoren za turiste 1957. godine (China Xian Tour, n.d.). Njegova blizina Pekingu i detaljna restauracija učinili su ga jednim od najljepših dijelova zida za posjetu, a popratna infrastruktura poput cesta, hotela, restorana, suvenirnica i muzeja razvila se kako bi zadovoljili potrebe milijuna posjetioca godišnje. Mutianyu nudi manje gužve i jednako spektakularne poglede zahvaljujući svojoj dužoj i strmijoj stazi koja se proteže kroz planine. Ovaj dio zida obogaćen je žičarom i toboganom koji omogućuju lakši pristup i povratak posjetiocima (WildGreatWall, 2024). Turistička valorizacija zida nije rezultirala je obnovom nekih od njegovih dijelova, izgradnjom muzeja i informativnih centara koji posjetiocima pružaju pogled u povijesnu značaj zida. Vođene ture omogućuju dublje razumijevanje povijesno-kulturnog konteksta zida, čime se posjetiteljima ne nudi samo vizualni doživljaj, već i edukativno iskustvo (Travel China Guide, 2024).

Unatoč impresivnim rezultatima turističke valorizacije, Veliki kineski zid suočava se s brojnim izazovima. Erozija, neovlaštene građevinske aktivnosti, skoro nemoguće ograničavanje pristupa zidu izvan označenih lokacija, masovni pritisak turista na infrastrukturu i prirodu ugrožavaju izgled za daljnje očuvanje ovog povijesnog lokaliteta (Pile, 2016). Kineske vlasti kontinuirano provode stroge mjere očuvanja, uključujući propise o zaštiti okoliša i ograničavanje broja posjetitelja na najosjetljivijim dijelovima zida. Istovremeno se provode restauracije na manje popularnim dijelovima

zida poput Jiankou kako bi se daljnje rasteretio turistički pritisak na samo neke od dijelova zida (Xinhua, 2024).

Slika 10. Badaling, Veliki Kineski Zid

Izvor: Easy Tour China, <https://www.easyturchina.com/scene-v703-badaling-great-wall>

2. Bran dvorac, Rumunjska

Dvorac Bran, smješten u slikovitim Karpatima u Rumunjskoj, jedan je od najpoznatijih dvoraca u svijetu, često povezan s legendom o grofu Drakuli. Iako nije dokazana njegova povezanost s Vladom Tepesom, vladarom koji je inspiracija za Drakulu, ovo je jedini dvorac u Transilvaniji koji odgovara opisu Drakulinog dvorca iz romana Bram Stokera i tako je postao posebno mjesto za ljubitelje povijesti i horor literature, a danas ovaj dvorac privlači stotine tisuća posjetitelja godišnje (Bran Castle, 2024). Izgrađen je u 14. stoljeću na strateškoj lokaciji između Transilvanije i Vlaške. Njegova prvobitna funkcija bila je obrambena – služila je kao utvrda za obranu od osmanlija, ali i kao carinska stanica između dvaju pokrajina (Bran Castle, 2024). Dvorac je smješten na vrhu brda i okružen gustom šumom što mu daje dodatnu mističnost. Arhitektura kombinira gotičke i kasnije dodane renesansne elemente, unutrašnjost dvorca bogata je jarkim crvenim

bojama, tamnim drvom i bijelim zidovima, uskim hodnicima, tajnim prolazima i bogato ukrašenim sobama koje čuvaju artefakte iz raznih razdoblja Rumunjske povijesti. Ovaj dvorac nije samo spomenik, već je i muzej koji priča o povijesti Transilvanije i Rumunjske.

Turistička valorizacija ovog dvorca započela je u 20. stoljeću, kada je dvorac otvoren kao muzej, a danas je Bran jedna od najposjećenijih turističkih atrakcija u Rumunjskoj (Bran Castle, 2024). Posjetiteljima je ponuđena vođena tura, interaktivna multimedijalna izložba u muzeju, vanjski vrt u kojemu se oko logorske vatre pričaju horor priče, razni tematski restorani, suvenirnice i tržnica s lokalnim specijalitetima i autohtonim proizvodima koji promoviraju tradicionalnu kulturu Rumunjske (Bran Castle, 2024). Pored toga, bujne šume i spektakularni pogledi čine ovaj dvorac atraktivnim i za ljubitelje divlje prirode.

Unatoč dobro isplaniranoj i upotpunjenoj valorizaciji, dvorac Bran suočava se s problemima pritiska masovnog turizma. Veliki broj posjetitelja ugrožava strukturalni integritet dvorca, pa je ulaz moguć samo kupnjom ulaznice (Bran Castle, 2024). Konstantno se provode radovi i restauracije s naglaskom na očuvanje autentičnosti ovog povijesnog spomenika. Daljnji planovi uključuju razvoj novih tura u okolini dvorca i proširenje tržnice kako bi se rasteretio pritisak na sam dvorac.

Rumunjska je prepuna primjera uspješne turističke valorizacije nekih od najljepših dvorca na svijetu poput Pelesa, Banffy i Rasnova, a Bran je prikaz kako je povijesno-vojna infrastruktura danas jedan od najvažnijih razloga za međunarodni interes o tradicionalnoj Rumunjskoj kulturi i njezinoj bogatoj turističkoj ponudi.

Slika 11. Dvorac Bran

Izvor: Bran Castle, <https://bran-castle.com/bran-castle/>

3. Lucca, Toskana

Lucca, smještena u srcu Toskane, jedan je od najljepših i najbolje očuvanih srednjovjekovnih gradova u Italiji. Grad je poznat po svojim impresivnim gradskim zidinama koje datiraju iz 16. i 17. stoljeća, te po svojim uskim uličicama, palačama i crkvama smještenim unutar zidina (Visit Tuscany, 2024). Lucca je danas neizostavan i upečatljiv dio Toskane, poznat po svojoj bogatoj povijesti, arhitekturi i kulturnoj baštini, koja privlači stotine tisuća posjetitelja godišnje (Discover Tuscany, 2024).

Povijest Lucce seže do rimskog doba, a današnji izgled grada oblikovan je za vrijeme srednje vijeka i renesanse. Njezine masivne gradske zidine jedne su od rijetkih u Italiji koje su u potpunosti očuvane. Dugačke su preko 4 kilometara, a danas su pretvorene u šetnicu koja okružuje stari grad i nudi prekrasne poglede na Luccu i okolnu toskansku prirodu (Visit Tuscany, 2024). Njihova izgradnja trajala je više od stoljeća, a projekt su vodili tadašnji najpoznatiji inženjeri Europe. Zidine su zamišljene kao obrana od napada iz obližnje Firence, a sastavljene su od masivnih zemljanih nasipa ojačanih ciglama i kamenjem, s dvanaest bastiona koji su omogućavali preglednost (Discover Tuscany, 2024). Jedan od razloga zašto su danas tako dobro očuvane je što se nikad nisu koristile u bitci.

Danas su ove zidine najupečatljivija turistička atrakcija Lucce i simbol povijesti i identiteta grada. Zidine su transformirane iz vojne fortifikacije u predivnu pješačku i biciklističku stazu koja okružuje cijeli stari grad, a prekrivena je gustim krošnjama (Visit Tuscany, 2024). Šetnja ili vožnja biciklom po zidinama pruža posjetiteljima jedinstvenu priliku da uživaju u panoramskim pogledima na grad i krajolik, dok prolaze povijesne bastione, vrata i zelene parkove.

Danas su zidine pretvorene u park koji je između ostalog obogaćen rekreacijskim prostorom i raznim lokacijama za kulturna i društvena događanja koja nude nešto za turiste, ali i za lokalno stanovništvo u ostatku godine. Osim kao staze za šetnju i bicikliranje, zidine su mjesto raznih manifestacija poput koncerata, izložba, festivala i ostalog, jedan od kojih je Lucca summer festival koji privlači međunarodne glazbene zvijezde i tisuće posjetitelja (Lucca Summer Festival, 2024).

Turistička valorizacija zidina dodatno je pojačana kroz promociju i interpretaciju povijesti grada putem informativnih ploča, virtualnih vodiča i interaktivnih aplikacija koje posjetiteljima pružaju detaljnije informacije o njihovog izgradnji, povijesti i

značenju (Collins, 2015). Ove zidine ujedno i rasterećuju centar od svakodnevnog turističkog pritiska, a danas predstavljaju jedna od najvažnijih turističkih atrakcija u Toskani (Visit Tuscany, 2024). Zidine Luce predstavljaju savršen primjer kako povijesno fortifikacijska infrastruktura može biti uspješno integrirana u svakodnevni život lokalnog stanovništva.

Slika 12. Zidine Luce

Izvor: Over-View, <https://www.over-view.com/overviews/lucca>

4. Dubrovačke zidine

Kako bi pronašli primjer uspješne turističke valorizacije fortifikacijskog sustava ne moramo gledati dalje od Hrvatske. Dubrovačke zidine jedan su od najljepših i najbolje očuvanih fortifikacijskih sustava u Europi, a možda i u svijetu. Izgradnja je trajala od

13. do 17. stoljeća, duge su skoro 2 kilometara a visoke do 25 metara (Grad Dubrovnik, 2024). Ove zidine okružuju povijesnu jezgru Dubrovnika i bile su ključ obrane grada. Kompleks zidina uključuje tvrđave, bastione, kule i utvrde, među kojima su najpoznatiji Minčeta, Bokar i Revelin (TZ grada Dubrovnik, 2024). Zidine su izgrađene od lokalnog kamena slaganog do čak 6 metara širine i tako čine neprobojnu zaštitu Dubrovnika.

Nekad su služile za obranu od Osmanlija, a danas predstavljaju jednu od najpoznatijih turističkih atrakcija u Hrvatskoj i upisane su u UNESCO-ov popis svjetske baštine kao dio povijesne jezgre Dubrovnika. Svake godine privlače stotine tisuća posjetitelja koji dolaze kako bi prošetali njihovom impresivnom dužinom i uživali u panoramskim pogledima na grad i Jadransko more.

Obnova i očuvanje zidina kontinuirano se provode kako bi se osiguralo njihovo dugotrajno očuvanje i sigurnost za posjetitelje, a zbog visoke kvalitete kamena koji se koristio u izradi, ove su zidine danas gotovo izvornog izgleda (TZ Dubrovnik, 2024). Danas su zidine u potpunosti otvorene za javnost, a šetnja po njima pruža iskustvo upoznavanja s poviješću grada i njegovim kulturnim značajem. Dostupne su vođene ture, a informativne ploče postavljene su na nekoliko lokacija na zidu. Na zidinama se odvijaju razne kulturne manifestacije poput Dubrovnik Summer Festivala, koncerata međunarodnih zvijezda, a unutar fortifikacije snimani su razni filmovi i tv serije (TZ Dubrovnik, 2024).

Slika 13. Dubrovačke zidine

Izvor: Putni kofer, <https://putnikofer.hr/mjesta/zanimljivosti-o-dubrovackim-zidinama/>

5. Morosini – Grimani dvorac, Svetvinčenat (Savičenta)

Još korak bliže Puli od Dubrovnika, Morosini – Grimani dvorac u Svetvinčenti jedan je od najvažnijih renesansnih utvrda u Istri. Izgrađen u 13. stoljeću, ime je dobio po moćnim venecijanskim obiteljima Morosini i Grimani, nakon kojih je dvorac kroz stoljeća mijenjao vlasnike i pretrpio brojne preinake (Kaštel Morosini - Grimani, 2024). Prvo je sagrađen kao srednjovjekovna utvrda, a kasnije je obnovljen i proširen u renesansnom stilu. Njegov jednostavni kvadratni oblik s viskom zidovima i impozantnim kulama na uglovima odražava njegovu prvobitnu vojnu funkciju, dok elegantni detalji i unutarnje dvorište svjedoče o njegovoj rezidencijalnoj ulozi. Dvorac je kroz povijest bio središte političkog i društvenog života u Savičenti. Nakon pada Venecijanske Republike postao je vlasništvo austrijske vlasti, a kasnije je postepeno gubio značaj i počeo propadati (Kaštel Morosini - Grimani, 2024).

2016. godine započela je provedba projekta „KulTERRA – Revitalizacija istarskih kaštela Morosini – Grimani i Petrapilosa“ koja podrazumijeva ulaganja u kulturnu baštinu kroz integraciju različitih, ali povezanih aktivnosti kako bi se unaprijedilo upravljanje kulturnim dobrima u Svetvinčentu i Buzetu, i stavilo u funkciju održivog turizma“ (Kaštel Morosini - Grimani, 2024). Ovaj projekt obnovio je kaštel Morosini – Grimani, u funkciju je stavljeno pet katova dvorca koji se mogu koristiti za razne namjene, od nove kušane za lokalne proizvode, multimedijalne izložbe koja na interaktivan način uči posjetitelje o povijesti kaštela i Svetvinčenta, zatim kongresni centar i sala za vjenčanja uz unutarnje dvorište koje je prikladno za manje evente, a u kojem se redovno održavaju srednjovjekovni sajmovi, viteški turniri i koncerti klasične glazbe. Kaštel je danas postao i popularno mjesto za privatne događaje, vjenčanja, teambuilding-e i ostalo.

Osim klasičnog razgledavanja kaštela uz vodiča, posjetitelji imaju priliku zaigrati jedinstvenu „escape the castle“ igru, a unutar dvorca mogu i probati pjenušac Kunfini, novi proizvod razvijen u sklopu projekta s groždem s područja općine Svetvinčenat. U sklopu dvorca posjetioци mogu istražiti privatnu zbirku starog oružja i posjetiti „kuću vještice Mare“.

Na primjeru Morosini – Grimani možemo vidjeti uspješnu turističku valorizaciju fortifikacijskog objekta uz zajedničke napore lokalne zajednice, te hrvatskih i europskih institucija koje su prepoznale njegov potencijal i sufinancirale projekt. Dvorac danas igra

ključnu ulogu u očuvanju kulturnog nasljeđa regije i promoviranju Svetvinčenta kao turističke destinacije.

Slika 14. Kaštel Morosini-Grimani

Izvor: Morosini-Grimani, <https://www.istra.hr/en/experience/culture/istrian-castles/morosini-grimani>

Uspješna turistička valorizacija fortifikacijskih objekata kao što su Veliki kineski zid, Dvorac Bran, gradske zidine Luce, Dubrovačke zidine i Dvorac Morosini – Grimani, pokazuju nam kako kulturno-povijesna baština može uspješno biti revitalizirana i integrirana u suvremenu turističku ponudu. Svaki od ovih lokaliteta ilustrira kako pažljiva restauracija, prilagodba modernim potrebama turista i učinkovita promocija mogu transformirati zaboravljene povijesne spomenike u jedinstvene turističke atrakcije pune života. Ovi primjeri jasno prikazuju da turistička valorizacija fortifikacija može biti ključna za daljnje očuvanje kulturne baštine kako bi ona nastavila „živjeti“ i „pričati“ svoje priče budućim naraštajima.

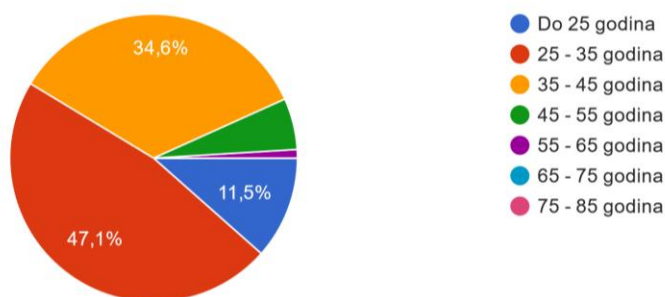
4. Istraživanje stavova lokalnog stanovništva

U glavnome dijelu ovoga rada analizirati će se rezultati provedenog istraživanja informiranosti lokalnog stanovništva o pulskom fortifikacijskom sustavu, a na posljétku će se iznijeti prijedlozi za turističku valorizaciju austrougarskog fortifikacijskog sustava grada Pule.

4.1. Rezultati provedenog istraživanja

U sklopu ovog diplomskog rada provedeno je ispitivanje lokalnog stanovništva grada Pule o poznavanju austrougarskog fortifikacijskog sustava u obliku ankete. Upitnik je vrlo jednostavne forme i sadržava 14 pitanja kojima su se prikupljala mišljenja lokalnog stanovništva o potencijalu i iskorištenosti fortifikacijskog sustava u svrhu turizma. Upitnik se distribuirao u digitalnom obliku putem linka, između Srpnja i Kolovoza 2024. godine. Anketu je ispunilo 104 ispitanika, a svi su ispitanici građani Pule.

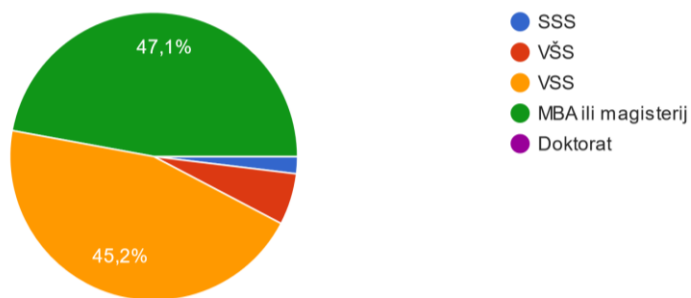
Većina ispitanika spada u dobnu kategoriju od 25-35 godina (47,1%) i 35-45 godina (34,6%). Dobiveni rezultati su takvi jer iako u Puli neizostavan dio populacije čini stanovništvo starije od 45, pretežito su to ljudi koji se ne koriste modernim tehnologijama, pa je teže doći do njihovih stavova što predstavlja jedno od ograničenja ovog istraživanja.

Grafikon 3. Dob

Izvor: Istraživanje autora

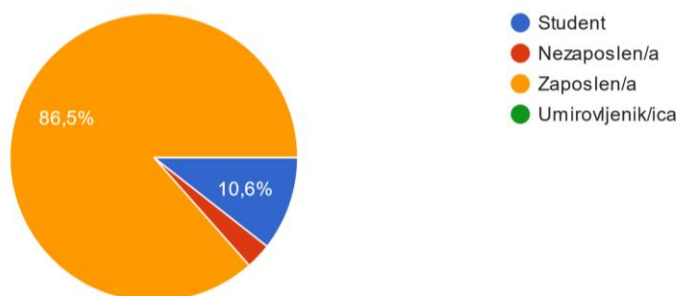
47,1% ispitanika završilo je magisterij, a 45,2% ima visoku stručnu spremu.

Grafikon 4. Obrazovanje

Izvor: Istraživanje autora

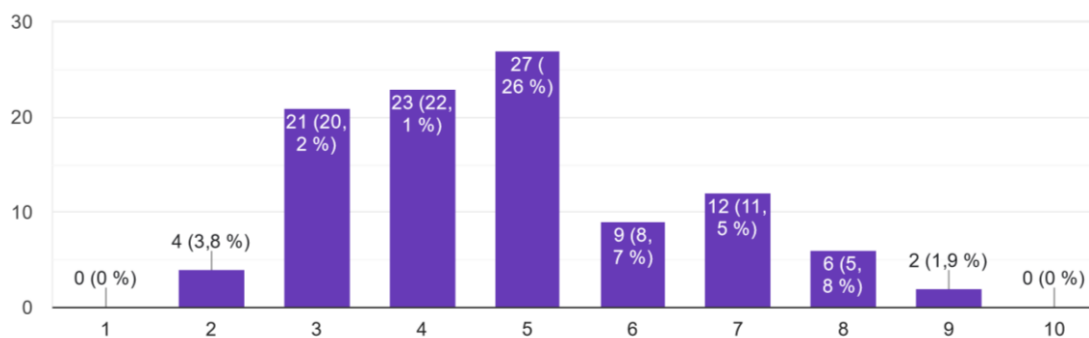
Većina ispitanika (86,5%) je zaposleno, dok su 10,6% još uvijek studenti.

Grafikon 5. Zaposlenost

Izvor: Istraživanje autora

U drugom dijelu upitnika, ispitanici su zamoljeni da ocjene koliko smatraju da su upoznati s pulskim fortifikacijskim sustavom, a rezultati su ukazali na nedovoljnu informiranost ispitanika o fortifikacijskom sustavu grada Pule.

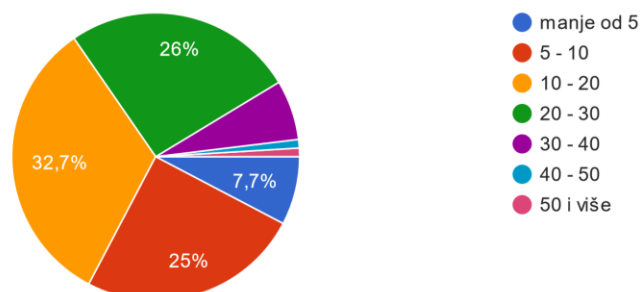

Grafikon 6. Upoznatost s pulskim fortifikacijskim sustavom

Napomena: ocjenjuje se na ljestvici od 1 – „nimalo nisam upoznat/a“ do 10 – „vrlo sam dobro upoznat/a“

Izvor: Istraživanje autora

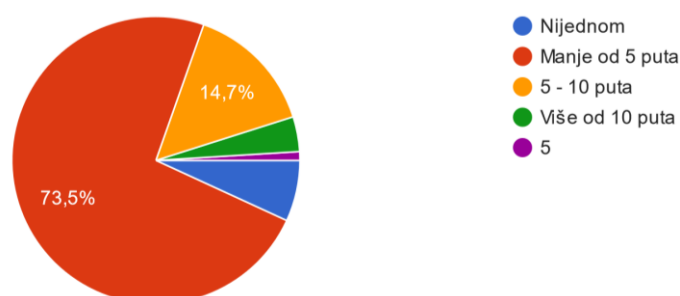
U pulskom fortifikacijskom sustavu nalazi se 31 utvrda, što je znalo samo je 6,7% ispitanika, dok većina ispitanika podcjenjuje veličinu fortifikacijskog sustava što potkrjepljuje pretpostavku da su nedovoljno informirani o pulskom fortifikacijskom sustavu.

Grafikon 7. Od koliko se utvrda sastoji pulski fortifikacijski sustav

Izvor: Istraživanje autora

Najveći je broj ispitanika (73,5%) posjetio jednu od utvrda manje od 5 puta, dok je tek 3,9% ispitanika fortifikacijski sustav u zadnjih 6 mjeseci posjetilo više od 10 puta što ukazuje na manjak interesa za posjetu ovih tvrđava.

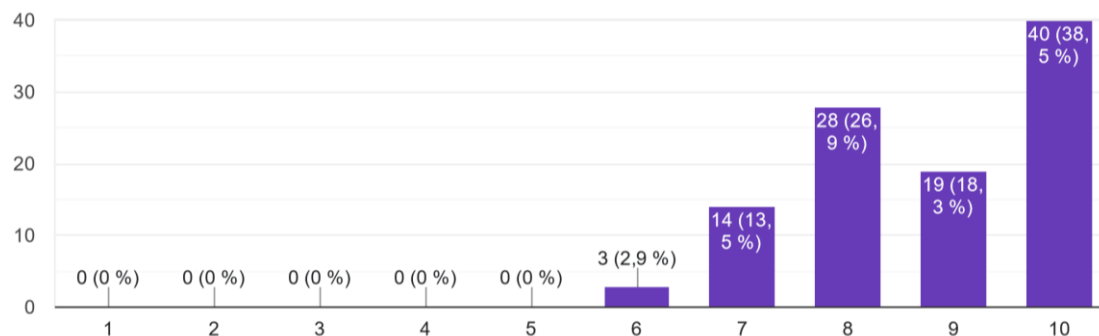

Grafikon 8. Broj posjeta fortifikacijskom sustavu

Izvor: Istraživanje autora

Iako većina ispitanika nije dovoljno zainteresirana za posjet tvrđava, rezultati ukazuju da istovremeno smatraju da je austrougarski fortifikacijski sustav važan dio grada Pule i njezine

kulture.

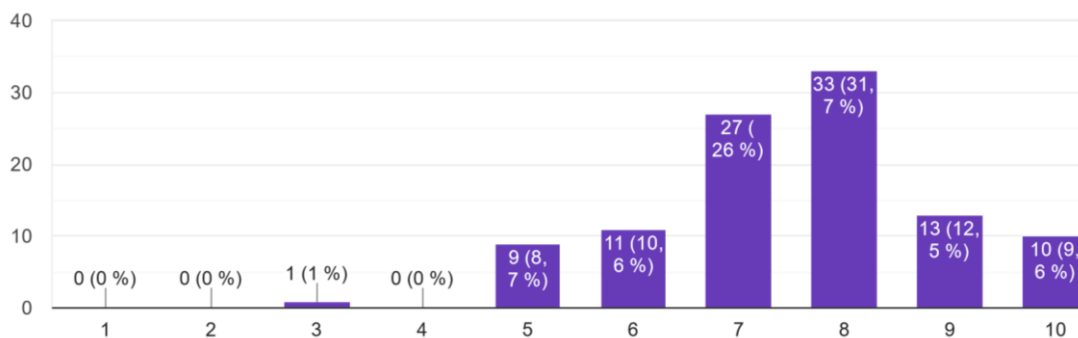

Grafikon 9. Percepcija važnosti fortifikacijskog sustava za grad

Napomena: Ljestvica se kreće od: „1 – nije nimalo važan“ do „10 – od iznimne je važnosti“

Izvor: Istraživanje autora

Nadalje, rezultati prikazani u grafikonu 10 ukazuju kako većina ispitanika smatra da je turistička valorizacija austrougarskog fortifikacijskog sustava važna, tj. vrlo važna za lokalno stanovništvo.

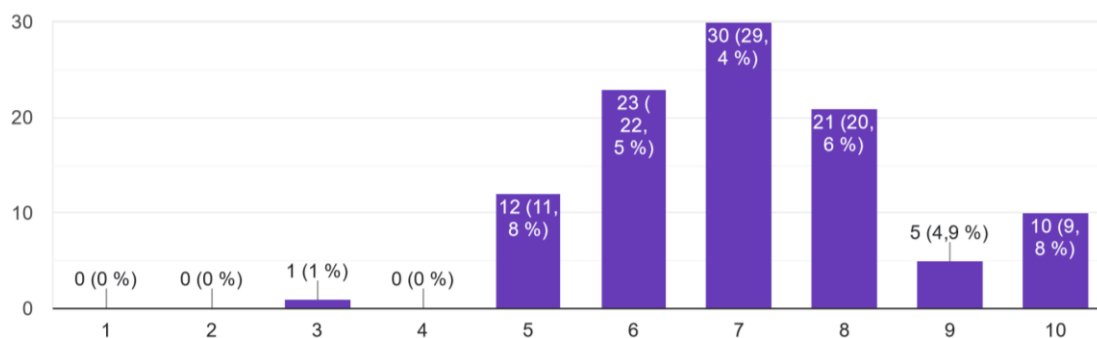

Grafikon 10. Važnost turističke valorizacije fortifikacijskog sustava za lokalno stanovništvo

Napomena: Ljestvica se kreće od 1 – „nije važna“ do 10 – „iznimno je važna“

Izvor: Istraživanje autora

Većina ispitanika drži da je turistička valorizacija austrougarskog fortifikacijskog sustava važna i za razvoj turizma grada Pule što nam pokazuje prosječan odgovor od 6,9 na ljestvici važnosti od 1- 10.

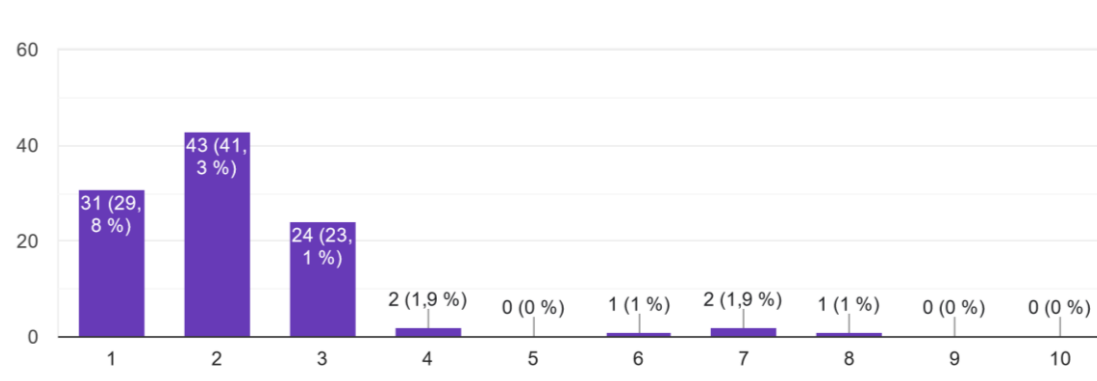

Grafikon 11. Turistička valorizacija fortifikacijskog sustava i razvoj turizma grada Pule

Napomena: Ljestvica se kreće od „1 nije nimalo važna“ do „10 – od iznimne je važnosti“

Izvor: Istraživanje autora

Kao što je već pretpostavljeno, postoje nedostaci u informiranosti ispitanika o pulskim utvrdoma, a to vidimo i kroz prosječan odgovor koji iznosi 2,2 na Likertovoj ljestvici o dostupnosti informacija.

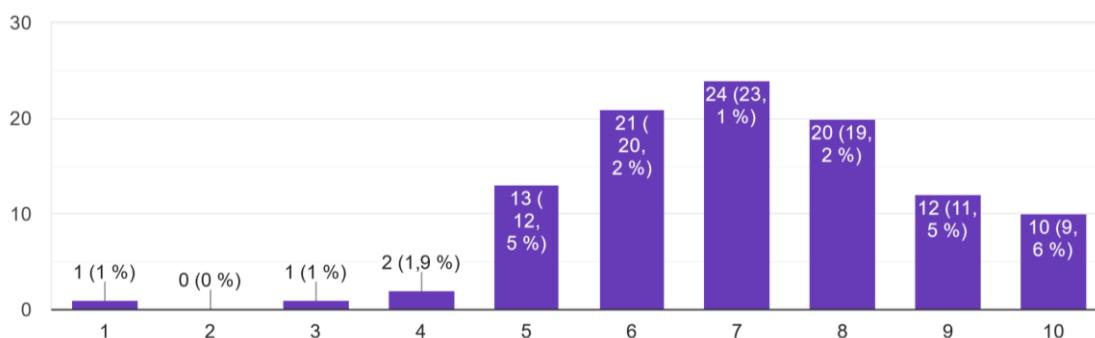

Grafikon 12. Dostupnost informacija

Napomena: Ljestvica se kreće od 1 „informacije su nedostupne“ do 10 „informacije su vidljive i dostupne“

Izvor: Istraživanje autora

Iako su ispitanici pokazali da ne posjećuju utvrde često, većina ih drži da bi češće dolazili u utvrde ukoliko se u njima nalaze razni društveni i kulturni sadržaji, što se da iščitati iz rezultata prikazanih u grafikonu 12.

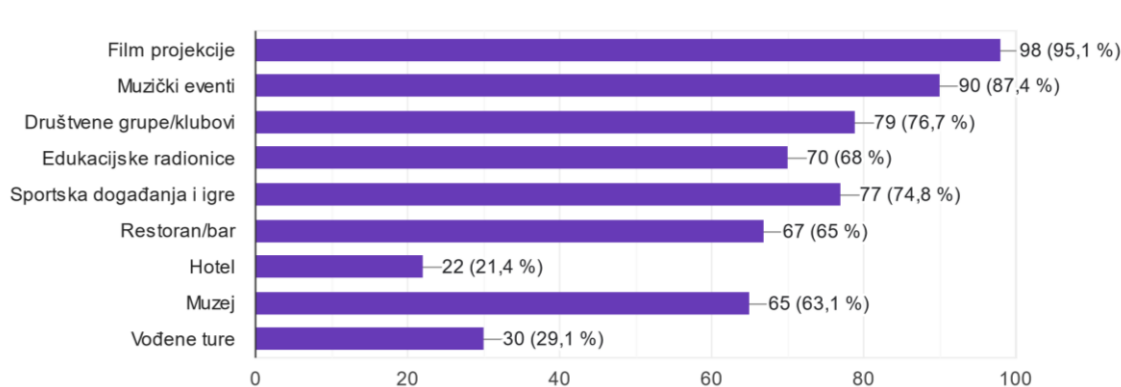

Grafikon 13. Posjećivanje utvrda fortifikacijskog sustava ukoliko su u njima društveni/kulturni sadržaji

Napomena: Ljestvica kreće od 1 – „ne bih nimalo više posjećivao/la utvrde“ do 10 – „puno bih više posjećivao/la utvrde“.

Izvor: Istraživanje autora

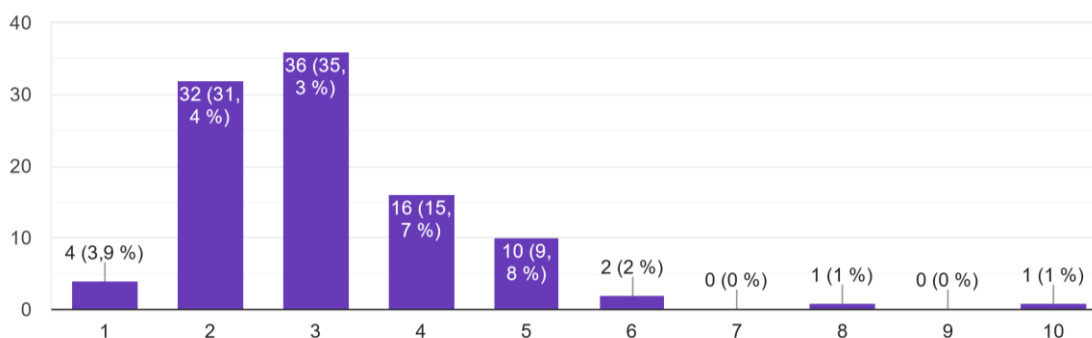
Od navedenih sadržaja koji se mogu odvijati unutar utvrda, najčešći su odabir „film projekcije“ (95,1%), „muzički event“ (87,4%), organizacije poput društvenih grupa/klubova (76,7%), sportska događanja i igre (74,8%), edukacijske radionice (68%), te restorane, barove, muzeje, a najmanje bi ispitanika htjelo sadržaje poput hotela (21,4%) ili vođenih tura (29,1%).

Grafikon 14. Sadržaj unutar utvrda

Izvor: Istraživanje autora

Na kraju istraživanja ispitano je mišljenje o infrastrukturi unutar utvrda i ovdje prosječna ocjena 3,1 govori da trenutna infrastruktura nije smatrana adekvatnom za posjetu utvrda.

Grafikon 15. Infrastruktura unutar utvrda

Napomena: ljestvica se kreće od 1 „nije prilagođena“ do 10 – „savršeno je prilagođena“

Izvor: Istraživanje autora

Ograničenja istraživanja su sljedeća:

Od 104 ispitanika, većina je uzorka u dobnoj strukturi od 25-35 godina (47,1%) i 35-45 godina (34,6%) što nam ukazuje na činjenicu da starije stanovništvo grada Pule nije adekvatno zastupljeno u rezultatima ankete. Također, osobni stavovi i iskustva ispitanika mogu utjecati na rezultate ankete, a može se pretpostaviti da daljnja turistička valorizacija atrakcija grada Pule nije u interesu svih stanovnika grada zbog već prevelikog pritiska na postojeću infrastrukturu u ljetnim mjesecima svake godine. Ova ograničenja treba uzeti u obzir prilikom interpretacije rezultata ankete.

4.2. Analiza rezultata istraživanja

Iz ovog se istraživanja da izvući nekoliko vrijednih informacija o mišljenju i informiranosti lokalnog stanovništva o fortifikacijskom sustavu grada Pule.

Uzorak ispitanika većinom su mladi ljudi višeg stupnja obrazovanja koji su građani Pule. Iako su mlađe generacije generalno dobro informirane o aktualnom stanju u svome mjestu življenja i ovisnosti ekonomskog napretka grada Pule o turizmu, ovaj uzorak pokazuje da generalno nisu informirani o kulturnom nasljeđu Austro-Ugarske Monarhije. To se da zaključiti po odgovorima o broju utvrda u pulskom fortifikacijskom sustavu, većina (91,4% ispitanika) od kojih podcjenjuje veličinu fortifikacijskog sustava i broja utvrda koje se nalaze u području Pule. Da se pretpostavi da informiranost stanovnika o fortifikacijskom sustavu grada nije adekvatna, pa se tako ne može više očekivati ni od turista koji posjećuju

grad Pulu, ukoliko ne postoji dostupna infrastruktura s jasno izloženim informacijama o austrougarskom fortifikacijskom sustavu grada Pule.

Nadalje, 73,5% ispitanika odgovorilo je da je u posljednjih 6 mjeseci manje od 5 puta posjetilo neku od utvrda fortifikacijskog sustava što ukazuje na manjak zanimanja za posjetu utvrda, vjerojatno zbog manjka sadržaja koji bi ih privukli. Važno je naglasiti da se nekoliko velikih, uređenih utvrda nalazi u samome centru Pule, pa blizina utvrda nije faktor za neposjećenost.

Neovisno o manjku informiranosti o obujmu fortifikacijskog sustava, svi su se ispitanici složili da je pulski fortifikacijski sustav od velike važnosti za kulturu Pule i njezine građane, te da bi njegova turistička valorizacija bila od velikog značaja za lokalno stanovništvo, a tako i za sveukupni razvoj turizma i proširenje turističke ponude. Ovo bi rezultiralo povećanjem blagostanja stanovnika grada Pule, jačanjem osjećaja pripadnosti zajednici, ali i smanjenja pritiska na već valorizirane turističke atrakcije u centru grada.

Iako su se ispitanici složili da se utvrde treba turistički iskoristiti, tj. da bi njihova turistička valorizacija bila od koristi za kulturu i socioekonomsko stanje grada, svi su prepoznali da nema dovoljno izloženih informacija o samome fortifikacijskom sustavu u centru grada, tj. točkama u kojima se nalazi najveći turistički promet. Manjak informativnih ploča, mapa, ili znakova koji pokazuju smjeru u kojima se nalaze utvrde rezultira manjkom poznavanja obujma cijelog fortifikacijskog sustava i tako zanemarivanja njegove važnosti. Izuzev izbljedjelih informativnih ploča ispred nekolicine utvrda, u centru grada ne postoji nikakva informacija da se utvrde, zapravo, nalaze svuda oko vas.

Kada su stanovnici pitani bi li češće posjećivali neke od utvrda da se u njima nalaze određeni društveni i kulturni sadržaji poput eventa, koncerata, manifestacija, panela, druženja i ostalog, skoro su se svi ispitanici složili da bi povećali broj zalaženja u utvrde, a na pitanje kakve bi sadržaje voljeli vidjeti u fortifikacijskom sustavu, preko 65% ispitanika složilo se da bi sadržaji poput muzeja, restorana i barova, sportskih događanja i igara, edukacijskih radionica, društvenih grupa i klubova, muzičkih evenata i filmskih projekcija bili primamljivi za prisustvovanje. Opcija odsjedanja u hotelu u sklopu utvrde stanovnicima Pule nije bila primamljiva, ali da se pretpostaviti da bi turistima bila zanimljiva.

Nažalost, ispitanici su se također složili da postojeća infrastruktura nije adekvatna za posjetu većine utvrda izuzev onih koje su u centru grada. Ovo uključuje neuređene šumske pristupne ceste, manjak pješačkih puteva i stepenica, manjak označenih staza, a i samo stanje

unutar utvrde gdje je većina njih obrasla grmljem i raslinjem, ili su određeni dijelovi, umjesto sanirani, zatvoreni za javnost.

Analiza rezultata provedenog istraživanja otvara pogled u faktore na koje se treba fokusirati kako bi fortifikacijski sustav ponovo zaživio poput; informiranje i obrazovanje lokalnog stanovništva i turista, širenje svijesti o obujmu i kulturno-povijesnom značaju fortifikacijskog sustava, konkretni naponi za postavljanje lako vidljivih informativnih ploča koje će turistima ukazati na postojanje kulturnog nasljeđa vrijednog posjeta izvan onog iz doba rimskog carstva, a naposljetku uređivanje, obnova i kreiranje zanimljivog sadržaja unutar utvrda koje će ih međusobno povezati u mrežu utvrda i iskustva vrijednih istraživanja turistima, ali i lokalnom stanovništvu, mjesta izvan centra grada koja će živjeti i disati povijest i kulturu.

5. Prijedlozi za turističku valorizaciju fortifikacijskog sustava grada Pule

Fortifikacijski sustav grada Pule kulturno je nasljeđe koje predstavlja jedno od najvrjednijih arhitektonskih bogatstva cjelokupne Istre 19. i početka 20. stoljeća, a koje zaslužuje adekvatnu valorizaciju i prezentaciju (Karzen, 2019). Međutim, ova infrastruktura već godinama predstavlja jedan od većih turističkih izazova Pule kojim se ne bavi samo grad, već i županijske, odnosno nacionalne vlasti kako bi pronašle rješenje za kreiranje jedinstvenog strateškog i operativnog plana koji bi omogućio prenamjenu fortifikacijskog sustava u održive kulturno-turističke svrhe (Lovrić, 2015). Napori za turističku valorizaciju kulturnih dobara u Istri također su u skladu s ciljevima Nacrta Istarske kulturne strategije 2024-2029 (Upravni odjel za kulturu i zavičajnost, 2024) dok se u Feasibility studiji revitalizacije pulskih utvrda u sklopu projekta Adrifort navodi manjak adekvatno valoriziranih fortifikacija na pulskome području. Ova studija također navodi da se na širem europskom području mogu naći brojni primjeri dobre prakse u valorizaciji utvrda i njihovog integraciji u svakodnevni život i održivi razvoj lokalne zajednice (ADRIFORT, n.d.). Da se zaključiti da postoji mnogo mogućnosti za valorizaciju pulskih utvrda, a to je bila i polazišna točka za pisanje ovog rada i predlaganja novih rješenja za revitaliziranje pulskog fortifikacijskog sustava.

U studiji izvedivosti revitalizacije pulskih utvrda koja se nalazi u sklopu projekta Adrifort, navode se 4 moguća scenarija (ADRIFORT, n.d.):

1. Utvrde mogu postati visokovrijedne na način da stvaraju dobit koja može proizaći iz njihova direktnog korištenja, pa se izdvajaju sljedeće mogućnosti: hoteli, pansioni, bed&breakfast, konferencijski prostori.
2. Utvrde se mogu koristiti kao galerijski prostori, muzejski prostor, dramska umjetnost, klubovi, kavane, kantine, vinski podrumi.
3. Utvrde se mogu zaštititi i očuvati, učiniti sigurnima za korištenje, uz omogućavanje posjeta domaćim i stranim posjetiteljima. Troškovi održavanja i upravljanja mogu se djelomično pokriti od ulaznica, eventualne konzumacije u barovima i restoranima, čak i knjižarama (ako postoje), no subvencije će svakako biti potrebne.
4. Utvrde mogu biti napuštene, prepuštene prirodi uz mogućnost osiguravanja posjeta zainteresiranima u sklopu tematskih tura

Sljedeći dio rada navodi prijedloge iskorištavanja pojedinih utvrda za različite načine. Neke od navedenih utvrda već su otvorene za posjetitelje, ali navesti će se prijedlozi za njihovo daljnje iskorištavanje i povećanje atraktivnosti utvrde turistima, ali i lokalnom stanovništvu.

1. Utvrda Punta Christo

S obzirom na bujnu i živahnu povijest događaja i zabave unutar utvrde Punta Christo, ponovo oživljavanje u istome ritmu bilo bi toplo prihvaćeno od strane lokalne zajednice, ali i međunarodne elektronske muzičke scene. Okolica Punta Christa prikladna je za preuređenje već postojećih puteva u biciklističke i pješačke staze, a neposredna blizina mora privukla bi uz aktivne turiste i one koji žele odmor na plaži.

Unutar utvrde nalaze se ostatci bara/restorana/pozornica tako da su smanjena potrebna ulaganja u opremu poput stolova i stolica, frižidera, šankova, te i samog uređenja utvrde, zbog toga što su organizatori festivala u mnogim prostorijama pustili ukrasne elemente festivala uključujući znakove, pultove, umjetničke instalacije, slike i ostalo, što bi se moglo iskoristiti ne samo kao uređenje, već i kao prikaz bujne prošlosti utvrde kao središta noćne klupske scene u Istri.

Njezini bi široki zidovi (4-6m) u potpunosti zaštićeni ogradom bili dobro mjesto za postavljanje jednostavnog bara i stolova, dok bi se obližnja platforma mogla iskoristiti kao dječje igralište.

Slika 15. Prijedlog za Punta Christo
Izvor: vlastita izrada u programu Canva

Vidikovac s pogledom na nacionalni park Brijune može poslužiti kao krovna terasa, a podzemni tuneli i prostorije kao lokacija stalne izložbe o ratnoj povijesti i nastanku same utvrde.

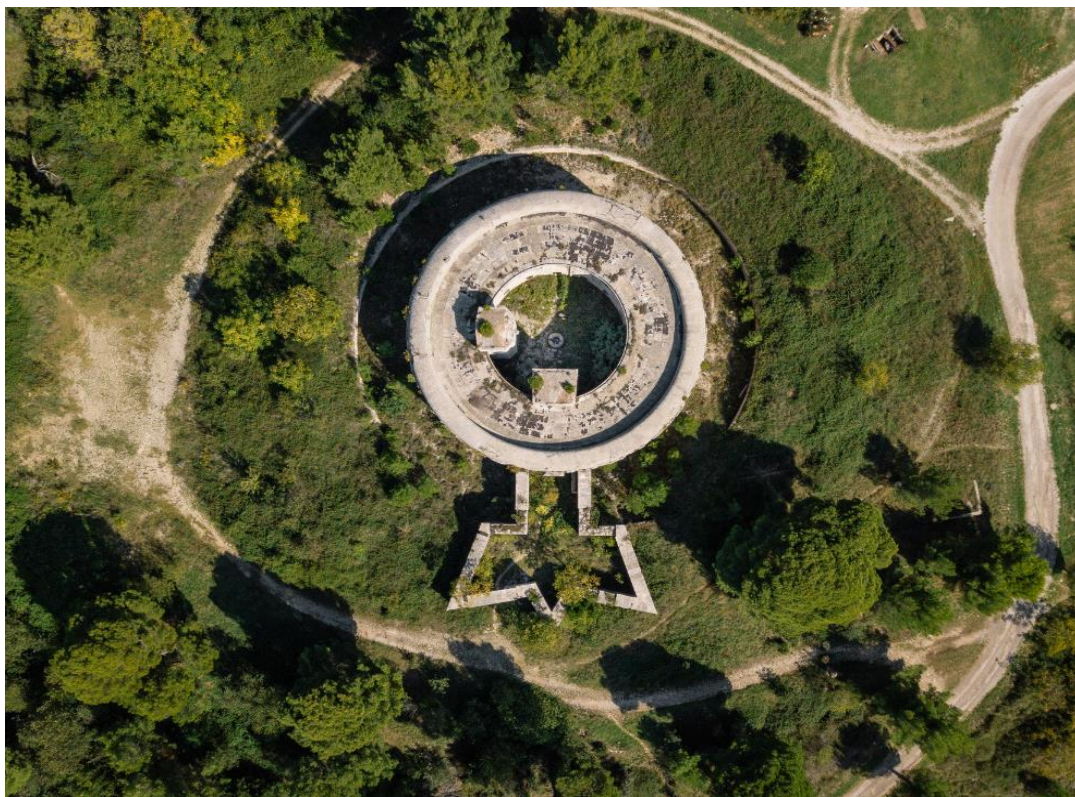
Slika 16. Prijedlog za Punta Christo 2
Izvor: vlastita izrada u programu Canva

Unutarnje dvorište može se ponovo oživjeti kao koncertni prostor s velikom pozornicom, dok je izvan ulaza u utvrdu adekvatan prostor za parking 50 – 100 automobila. Cestovni prilaz utvrdi danas je šljunčana cesta koja bi se trebala sanirati prije nego se utvrda stavi u funkciju. Utvrda ima čak i morski pristup što nadalje može privući turiste koji plovilima ulaze u pulski zaljev.

Punta Christo ima veliki potencijal ponovo zaživjeti kao destinacija za noćni život zbog svoje nedavne prošlosti kao najljepša pozornica elektronske muzike, dok bi se ponuda mogla proširiti i na dnevne sadržaje poput bara/restorana iznad pješačke staze koja vodi na plažu.

2. Utvrda San Giorgio

Utvrda San Giorgio, smještena na brežuljku Monte Ghiro u blizini centra grada, jedna je od najmanjih, ali i najšarmantnijih utvrda u cijelom fortifikacijskom sustavu. Njezina kompaktna, potpuno cirkularna struktura s predvorjem u obliku krune odmah privlači pažnju i čini ju posebno atraktivnom posjetiteljima. Neposredna blizina centru daje joj dodatnu prednost.

Slika 17. Utvrda San Giorgio

Izvor: Pula Fort Center, <https://www.pulafortcenter.com/hr/fortifikacije/san-giorgio>

Predlaže se iskorištavanje utvrde na temelju koncepta jedinstvenog gastronomskog iskustva koje maksimalno iskorištava njezin kružni oblik na dvije razine. Prizemlje, koje je ujedno i unutarnje dvorište, bilo bi osmišljeno kao prostor za stalnu izložbu koja čini savršen uvod u gastronomsko putovanje koje slijedi. Posjetitelji bi kroz kružno kretanje unutar utvrde imali priliku istražiti bogate okuse lokalne kuhinje s posebnim naglaskom na austrougarske kulinarske utjecaje, što bi dodatno obogatilo doživljaj. Prvi nivo utvrde služio bi kao „galerija okusa“ gdje bi posjetitelji mogli naučiti o i kušati autohtone specijalitete, vrhunska vina, maslinovo ulje, dok uživaju u prostorijama ispunjenim mirisom lavande. Ovaj nivo pružao bi tematski raspoređene degustacijske točke, omogućujući gostima da na svakom koraku otkrivaju novi okus i uživaju u svakom trenutku svoje kulinarske avanture. Cirkularna staza dovela bi ih do vrha utvrde, tj. do terase koja pruža spektakularan pogled na grad, dok bi posjetitelji mogli uživati u jelima i pićima iz minibar ponude. Terasa na krovu utvrde bila bi opremljena stolovima i ugodnim ambijentom, idealnim za opuštanje uz degustaciju lokalne hrane i pića. Uz to, suvenirnica smještena na ovoj razini nudila bi posjetiteljima da priliku da ponesu sa sobom dio ovog iskustva – bilo da je riječ o lokalnim proizvodima ili suvenirima inspiriranim poviješću i kulturom grada Pule.

Slika 18. Prijedlog za Fort San Giorgio

Izvor: Vlastita izrada u programu Canva

Utvrda San Giorgio već je cestovno povezana s centrom grada Pule, a ispred nje se proteže prostrana livada koja bi mogla poslužiti dvostrukoj svrsi: dijelom kao parkiralište, a dijelom kao uređen park s igraonicom i pogledom na centar grada. Široke krošnje stabala osigurale bi hladovinu za posjetitelje, stvarajući prirodan prostor za odmor i uživanje. Za one koji umjesto auta preferiraju šetnju, utvrda je pješačkom stazom povezana s centrom grada, a šetnja do Arene traje samo 15-ak minuta. Ovaj koncept valorizacije utvrde San Giorgio ne samo da bi oplemenio turističku ponudu grada, već bi na jedinstven način revitalizirao ovu povijesnu građevinu, pružajući posjetiteljima nezaboravan spoj kulture, povijesti i gastronomije.

3. Utvrda Turtian

Utvrda Turtian, smještena u predgrađu Pule, nalazi se u naselju gdje lokalno stanovništvo većinom živi od poljoprivrede. Ova tvrđava svojim impozantnim izgledom i prostranim unutarnjim dvorištem ostavlja dojam monumentalne građevine koja odiše poviješću. Unutar zidina, Turtian krije mnoge prostorije, podzemne hodnike i podrum koji danas predstavljaju jedinstvenu priliku za stvaranje novog turističkog iskustva usmjerenog na enologiju – umjetnost proizvodnje i uživanja u vinu.

Slika 19. Utvrda Turtian

Izvor: Pula Fort Center, <https://www.pulafortcenter.com/hr/fortifikacije/turtian>

Preuređenje tvrđave u centar za enološki turizam ne samo da bi revitaliziralo ovaj povijesni objekt, već bi i stvorilo jedinstven prostor koji objedinjuje vrhunsku enološku ponudu Istre. Koncept preuređenja predlaže transformaciju prostorija utvrde u interaktivni muzej, gdje bi posjetitelji, uz pratnju vodiča, imali priliku upoznati se s

procesom proizvodnje vina, od berbe grožđa do fermentacije i skladištenja u bačve. Svaka prostorija utvrde mogla bi biti tematski uređena kako bi ilustrirala različite faze u proizvodnji vina, olakšavajući posjetiteljima da kroz zanimljive priče i vizualne prikaze dožive povijest i tradiciju vinarstva u Istri. Nakon edukativnog dijela ture, posjetitelji bi mogli uživati u degustaciji vrhunskih lokalnih vina u prostoru koji je dizajniran da odražava rustikalni šarm tvrđave. Degustacije bi bile praćene stručnim objašnjenjima o vrstama vina, načinima kušanja i usklađivanju s lokalnim gastronomskim specijalitetima. Završni dio ture uključivao bi posjet prodavaonici smještenoj unutar tvrđave, gdje bi posjetitelji mogli kupiti vina i druge autohtone proizvode od lokalnih proizvođača, poput maslinovog ulja i suhomesnatih proizvoda.

Slika 20. Prijedlog za utvrdu Turtian

Izvor: Vlastita izrada u programu Canva

Ovaj koncept ne bi samo valorizirao Turtian kao povijesni objekt, već bi i potaknuo razvoj lokalne poljoprivrede i vinogradarstva, stvarajući dodatne prilike za plasman lokalnih proizvoda na tržište. Utvrda bi tako postala jedinstveno odredište za ljubitelje vina, kulture i povijesti, povezujući prošlost s modernim turističkim trendovima.

4. Utvrda Kaiser Franz

Utvrda Kaiser Franz obalna je fortifikacija smještena na otoku Sveti Andrija u sredini pulskog zaljeva i uz San Giorgio, najmanja je utvrda u fortifikaciji, ali svakako vrijedna spomena. Danas, iako prazna, dok otok sv. Andrija služi brodogradilištu Uljanik kao ostava za sekcije velikih brodova, ovaj spoj može nuditi ogroman potencijal za turističku valorizaciju i kreiranje jedinstvene lokacije u gradu Puli.

Slika 21. Utvrda Kaiser-Franz

Izvor: AU fortifikacije Mirna Karzen, https://issuu.com/mirnakarzen/docs/final_hrv_03102016

Jedna od najatraktivnijih ideja za valorizaciju ove utvrde je transformacija u jedinstveni restoran/bar. Otok je smješten manje od 100 metara od novoizgrađene marine za jahte i jedrilice u pulskom zaljevu i zbog toga može postati idealna lokacija za stvaranje oaze opuštanja i uživanja u panoramskom pogledu na grad, more i okolnu prirodu. Restoran/bar bi pružao posjetiteljima ne samo gastronomsku ponudu, već i priliku da dožive autentičnu povijesnu atmosferu koja kombinira elemente austrougarske tvrđave, nekad primarnog vojnog brodogradilišta Uljanik (koji više nije u funkciji) i luksuzne marine u jednom. Cilj ove transformacije bio bi ponuditi ekskluzivno iskustvo s fokusom na lokalnu kuhinju i istarska vina, uz mogućnost održavanja raznih tematskih večeri, glazbenih događaja i manjih privatnih proslava. Krovna terasa mogla bi biti uređena kao mjesto za opuštanje uz lagane zalogaje i koktele, a unutrašnjost tvrđave poslužio bi kao ugodan ambijent za večernje obroke. Ukupni kapacitet otoka lako može nadmašiti 500 ljudi.

Jedna od najzanimljivijih značajki ovog prijedloga jest način dolaska do utvrde Kaiser-Franz, koji bi se odvijao preko mora. Iako u neposrednoj blizini kopna i novouređene marine, otok nije povezan mostom. Posjetitelji bi mogli birati između vođenih tura brodom, čime bi se pružio ekskluzivan osjećaj dolaska na otok, ili čak kajacima, što bi omogućilo avanturistički pristup i uživanje u prirodnim ljepotama pulskog zaljeva.

Vođene ture kajakom omogućile bi posjetiteljima da se ujedno upoznaju s poviješću utvrde i okolnog područja, dok uživaju u aktivnom odmoru. Kretali bi iz marine, napravili krug oko otoka i izašli na plažu gdje bi ostavili kajake do povratka.

Osim gastronomske i rekreativne ponude, okolina utvrde Kaiser-Franz pruža dodatne mogućnosti uređivanja šetnice uz obalu koja je natkrivena gustom šumom. Postojeća plaža, iako mala, mogla bi se urediti za goste koji žele duže vrijeme boraviti na otoku, kombinirajući uživanje u hrani i piću s opuštanjem na suncu.

Slika 22. Prijedlog za Fort Kaiser-Franz

Izvor: Vlastita izrada u programu Canva

Unutar utvrde mogla bi se urediti i mala izložbena prostorija posvećena povijesti fortifikacijskog sustava Pule koja bi dodatno obogatila iskustvo posjetitelja. Informativne ploče i digitalne prezentacije omogućile bi gostima da saznaju više o

prošlim funkcijama utvrde dok uživaju u suvremenim turističkim sadržajima. Uz uvjet da je koncept kvalitetno izveden, ova bi utvrda mogla postati nezaobilazna destinacija za svih koji žele uživati u luksuznijem zalogaju.

5. Fort Bourguignon

Nekad međunarodno poznata lokacija za partyje, sada ima potencijal postati multifunkcionalna pozornica za razne kulturne i društvene događaje u gradu. Smještena u resortu Verudela, utvrda je idealno pozicionirana kako bi privukla brojne posjetitelje koji traže jedinstvena iskustva tijekom svog boravka na plažama Pule. Ovaj se prostor, s obzirom na svoju prošlost i kulturnu važnost, može pretvoriti u središte kulturnih zbivanja u gradu koja objedinjuje različite oblike umjetnosti i događanja. Fort Bourguignon mogao bi ponovo zaživjeti kroz organizaciju različitih evenata poput kazališnih predstava, koncerata, radionica, umjetničkih izložbi i kulturnih manifestacija. Njegov kružni oblik i otvoreni prostor omogućuju dinamične postavke za raznovrsna događanja – od intimnih kazališnih predstava i koncerata do radionica, umjetničkih izložbi i javnih tribina. Na ovaj način, otvorio bi se prostor za kreativno izražavanje kroz ples, glumu, glazbu i ostale oblike umjetnosti, koji bi privukao turiste koji traže alternativu noćnom životu i izlaženju na partyje. Prostor može biti domaćin društvenih grupa, plesnih performansi i koncerata koji pokrivaju širok spektar glazbenih žanrova, od klasične glazbe do suvremenih zvukova, osiguravajući raznolik program za sve uzraste i za svako doba dana. Unutarnje dvorište može biti iskorišteno kao prostor za intimna druženja, književne večeri ili edukativne programe pod zvjezdanim nebom. S obzirom da je utvrda unutar resorta Verudela, potencijal za privlačenje turista je golem. Gosti resorta koji traže dodatne aktivnosti, ali i lokalni stanovnici, mogli bi jednostavno doći do utvrde jer je cestovno povezana, a dostupan je i parking 100 metara od ulaza u utvrdu.

Slika 23. Prijedlog za Fort Bourguignon

Izvor: vlastita izrada

Kroz redovite događaje i promociju, fort Bourguignon mogao bi postati važna kulturna pozornica grada Pule i značajan dio njezine turističke ponude. Inovativna uporaba prostora, uz poštivanje njegove povijesne vrijednosti stvorila bi održivu ponudu koja kombinira kulturnu baštinu i suvremenu umjetnost.

6. Sportsko – rekreacijska zona Punta Christo – Monte Grosso – Valmaggione

Uz Punta Christo, utvrda Monte Grosso i Valmaggione dvije su najveće utvrde u Štinjanu, naselju uz Pulu. Zbog svoje neposredne blizine i prirodne povezanosti šumskim putevima, ove utvrde čine idealnu osnovu za kreiranje sportsko-rekreacijske zone koja bi privukla ljubitelje avanturističkog turizma i omogućila im jedinstveno iskustvo istraživanja povijesti Pule kroz fizičku aktivnost.

Zbog ograničene cestovne povezanosti i nepristupačnosti za automobile, ove se 3 utvrde idealno uklapaju u predloženi koncept. Povezanost kroz prirodni okoliš, uz mogućnost upoznavanja vojno-povijesnih znamenitosti, stvara savršeno okruženje za aktivne posjetitelje koji žele samostalno istraživati turističku destinaciju i „izaći“ iz glavnog turističkog toka unutar destinacije.

Početna točka biciklističke/pješačke rute bila bi riva u centru grada Pule a smjer kretanja je Riva – Vallelunga – Katarina – Valmaggione – Monte grosso – Punta Christo.

Staza, duga između 10-15 kilometara, vodi posjetitelje kroz vojnu povijest Pule, počevši s bivšom vojnom bazom Jugoslavenske vojske na Vallelungi i Katarini, pa sve do utvrde Valmaggiore, Monte Grosso te naposljetku Punta Christo. Prolaz kroz bivšu vojnu bazu na Vallelungi i Katarini već je djelomično pripremljen, jer su očišćeni prolazi koji se mogu koristiti kao biciklistička staza.

Utvrd Valmaggiore – Utvrda Valmaggiore prva je točka rute i jedinstvena utvrda fortifikacijskog sustava. Izgrađena između 1884. i 1886. godine, brojala je desetke topova na dvije otvorene bitnice (Visit Pula, 2024). Njezin jedinstven oblik dolazi iz činjenice da je urezana u stijenu, a ne građena na njoj, što rezultira nenadmašivom čvrstoćom zidova čemu svjedoči da je preživjela bombardiranje u drugom svjetskom ratu (Visit Pula, 2024).

Slika 24. Fort Valmaggiore

Izvor: Visit Pula, <https://www.visitpula.hr/see-do/fort-valmaggiore/>

Njezin pravokutni oblik na dvije razine pruža savršen okvir za valorizaciju kroz stvaranje izložbenog prostora. Prizemlje bi se moglo iskoristiti za postavljanje stalne izložbe o povijesti utvrde i njenim specifičnostima, a gornja razina, pretvorena u krovnu terasu pod hladom guste šume, nudila bi spektakularan pogled na pulski zaljev i obližnje utvrde Monte Grosso i Punta Christo, čime bi posjetiteljima bilo vrlo jednostavno navigirati do sljedeće točke. U neposrednoj blizini nalazi se i plaža Zonchi, koja bi uz

minimalna ulaganja u čišćenje šljunčanog puta postala idealno mjesto za osvježenje tijekom rute.

Utvrd Monte Grosso – Sljedeća stanica rute je utvrda Monte Grosso, druga najviša utvrda fortifikacijskog sustava koja pruža izvanredan pogled na cijeli pulski zaljev i okolicu. Godine 2014. ovdje je provedena konzervatorska studija koja predlaže mjere zaštite, konzervacije i konsolidacije arhitektonskih elemenata koje su omogućile sigurno posjećivanje utvrde, uspinjanje do platforme na njezinome vrhu i razgledavanje utvrde. Međutim, iako su radovi izvedeni, drvene platforme i stepenice pokazuju znakove propadanja, što zahtjeva dodatna ulaganja.

Slika 25. Utvrda Monte Grosso

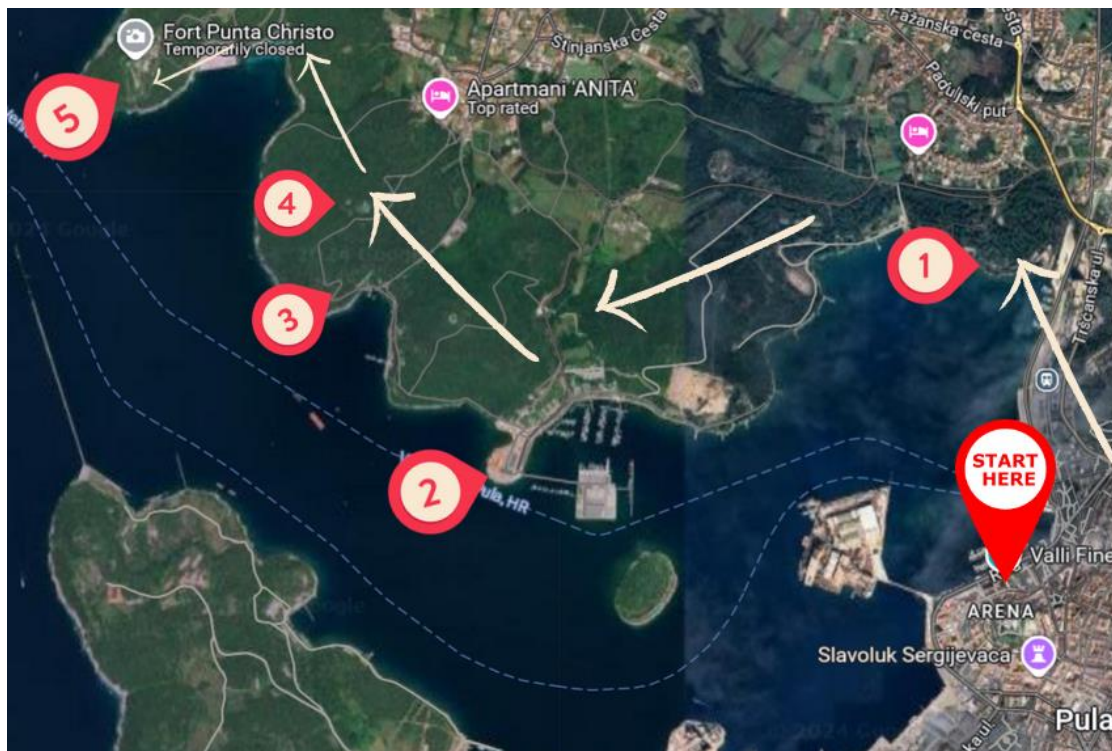
Izvor: Visit Pula, <https://www.visitpula.hr/see-do/fort-montegrosso/>

Monte Grosso, s centralnim Martello tornjem, predstavlja savršeno mjesto za uspostavljanje turističke točke koja privlači posjetitelje željne istraživanja povijesnih i kulturnih iskustva, ali i aktivne avanture kroz sportsko-rekreacijske aktivnosti.

Utvrd Punta Christo – Već spomenuta utvrda Punta Christo bila bi završna točka biciklističke/pješačke staze i mjesto odmora na plaži, socijaliziranja u parku pod krošnjama stabala, ili pak okrijepe u restoranu i baru na zidinama utvrde.

Valja napomenuti da su ove utvrde osim biciklom ili pješke, relativno nepristupačne i bez adekvatnog parkinga za automobile. Spajanje utvrda biciklističkom/pješačkom

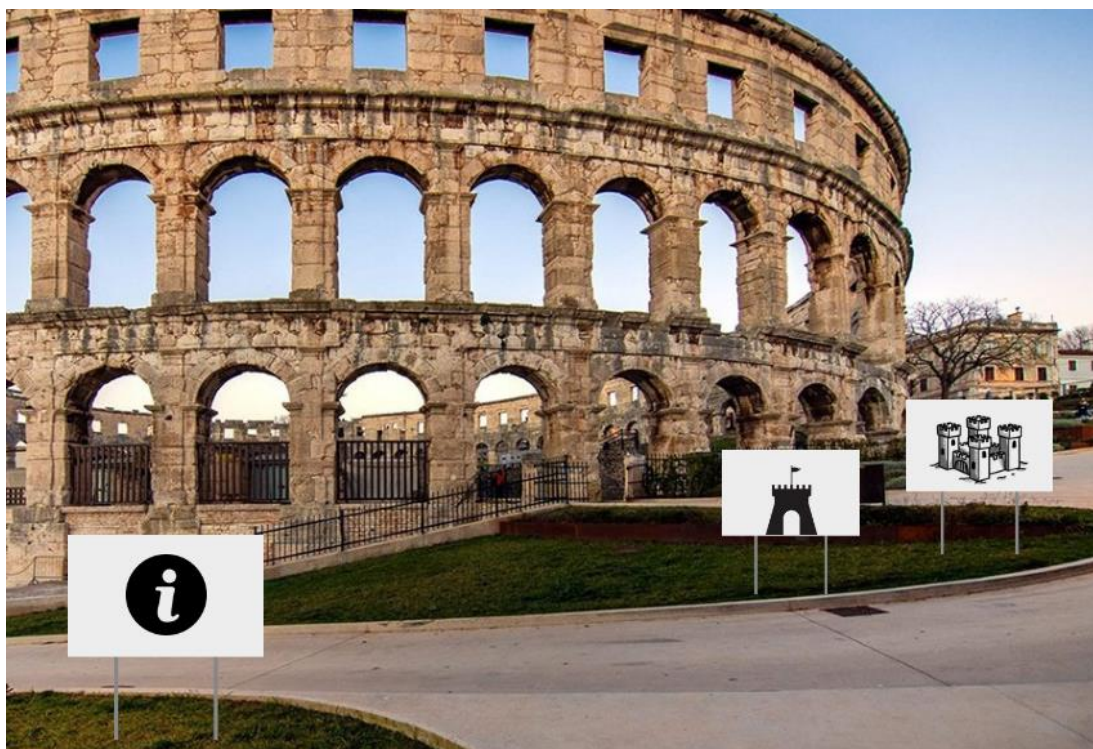
stazom odlično je rješenje za povećanje posjećenosti ovih utvrda do kojih inače posjetioци ne bi došli i tako povećanje svijesti o kulturnom značaju fortifikacijskog sustava grada Pule.

Slika 26. Biciklistička ruta Riva-Vallelunga-Katarina-Valmaggione-Monte Grosso-Punta Christo
Izvor: vlastita izrada u programu Canva

Kako bi se olakšala turistička valorizacija fortifikacijskog sustava grada Pule, predlaže se postavljanje informativnih i interaktivnih ploča u neposrednoj blizini Arene, u samome centru grada, koje bi turistima pružale sveobuhvatan uvid u kronološki raspoređen povijesni razvoj grada. Ove bi ploče obuhvatile ključna povijesna razdoblja za grad Pulu, počevši od rimskog doba, preko razdoblja venecijanske vlasti, pa sve do Austro-Ugarske Monarhije, Jugoslavije i suvremenog razdoblja. Pored klasičnih informativnih prikaza, interaktivni sadržaji poput mapa koje prikazuju širenje površine grada, digitalnih rekonstrukcija izgleda grada, virtualnih vodiča i multimedijalnih prezentacija omogućili bi turistima dublje razumijevanje bogate povijesti grada. Na ovaj način, turisti koji uživaju u Areni i koje je prvobitno privukla ostavština rimskog carstva u Pulu, dobili bi uvid u manje poznate, ali jednako važne elemente gradske povijesti, poput austrougarskih utvrda. Trenutno, u gradu gotovo da nema informacija o izvanredno očuvanom fortifikacijskom sustavu grada Pule izuzev informacijskih ploča koje su postavljene ispred ulaza u nekolicinu utvrda. Ovakav

korak podignuo bi svijest turista o kulturnom bogatstvu grada, a tako i unaprijedio turističku ponudu Pule.

Slika 27. Prijedlog za postavljanje informativnih ploča

Izvor: vlastita izrada u programu Canva

Ovi nam primjeri jasno pokazuju da impresivne utvrde pulskog fortifikacijskog sustava poput Puta Christa, Bourguignona, Monte Grossa i drugih predstavljaju ogroman neiskorišteni potencijal za turistički razvoj grada Pule. Nažalost, mnoge od ovih utvrda danas propadaju obrasle šumom, unatoč svojoj povijesnoj važnosti i arhitektonskoj ljepoti. Turistička valorizacija kroz navedene prijedloge pretvorila bi ove utvrde u prostore kulture, edukacije, zabave i odmora, otvorile bi nove restorane, barove, muzeje i lokacije za sportsko-rekreativne aktivnosti i pružilo bi novi život ovim povijesnim građevinama. Oživljavanje ovih prostora doprinijelo bi ekonomiji grada kroz privlačenje posjetitelja zainteresiranih za povijest, arhitekturu, umjetnost i rekreaciju.

Posebno je važno naglasiti da je većina ovih utvrda slabo povezana s trenutno turističkom infrastrukturom grada, ali ovo je lako popraviti. Postavljanjem informativnih ploča i čišćenjem pristupnih pješačkih puteva i izrada biciklističkih staza koje povezuju ove utvrde s centrom grada, mogla bi povećati svijest o njihovom postojanju i povijesnoj važnosti. Time bi se također smanjio pritisak na glavne turističke atrakcije u centru grada Pule.

Zaključak

Kroz povijest, Pule je nosila titulu strateški izuzetno važnog grada na Jadranu, čemu svjedoči izgradnja impresivne obrambene infrastrukture, pa tako i austrougarskog fortifikacijskog sustava. Ove monumentalne građevine, koje svjedoče o vojnoj i političkoj moći prošlog vremena, danas propadaju u zaboravu, unatoč njihovoj arhitektonskoj i kulturnoj vrijednosti. Veliki razlog njihovog propadanja je nedovoljna informiranost građana o kulturnoj važnosti pulskog fortifikacijskog sustava što pokazuju i rezultati ankete. Unatoč nepoznavanju ovog fortifikacijskog sustava i neadekvatnom sustavu informiranja građana i turista, anketa je ukazala na postojanje zainteresiranosti građana za turističku valorizaciju ovih utvrda. Uz odgovarajuće sadržaje poput muzeja, galerija, radionica, muzičkih događanja, filmskih projekcija i sl., pulske bi utvrde privukle veći broj posjetitelja što ne bi samo oživjelo ove povijesne lokacije, već bi i znatno doprinijelo raspršivanju turističkog pritiska na centar grada i formiranju Pule kao kulturne turističke destinacije koju se ne smije propustiti.

Predloženi primjeri valorizacije nekih od utvrda poput Punta Christo, San Giorgio, Kaiser Franz, Bourguignon, Turtian, itd. pružaju niz konkretnih napora koji bi ove utvrde pretvorile u jedinstvene turističke atrakcije. Svaka utvrda, sa svojim jedinstvenim karakteristikama i povijesnim kontekstom, može postati prostor kulturne, gastronomske, sportsko-rekreacijske ili edukativne namjene.

Sustavna je valorizacija pulskih fortifikacija ključni korak u očuvanju ove vrijedne baštine, a strateški plan koji integrira lokalnu zajednicu i posjetitelje omogućio bi njezin održivi razvoj. Uz velike napore institucija i lokalnog stanovništva, ove bi utvrde mogle ponovo zablistati u novome svjetlu, ne samo kao povijesni spomenici, već i mjesta društveno-kulturnog života grada.

Reference

- ADRIFORT. (n.d.). *Feasibility studija revitalizacije pulskih utvrda u sklopu projekta ADRIFORT*.
- Aquarium Pula. (2024). *AquariumPula*. Retrieved from AquariumPula:
<https://aquarium.hr/hr>
- Balota, M. (1981). *Puna je Pula*. Pula: Čakavski sabor.
- Bikai, P. M., Perry, M. A., & Kanellopoulos, C. (2021). The North Ridge in Petra. *Cambridge University Press*, 496.
- Bouchenaki, M. (2012). Cultural heritage: tangible and intangible values, address delivered by Mounir Bouchenaki, Special Advisor to the Director-General of UNESCO and former General Director of ICCROM, at the Workshop on Research Infrastructures for Cultural Heritage and Globa. *UNESCO digital library*.
- Bran Castle. (2024). *Bran Castle*. Retrieved from Bran Castle: <https://bran-castle.com/>
- China Discovery. (2024). *China Discovery*. Retrieved from China Discovery:
<https://www.chinadiscovery.com/great-wall/which-section-of-great-wall-to-visit.html>
- China Xian Tour. (n.d.). *China Xian Tour*. Retrieved from
<https://www.chinaxiantour.com/badaling-great-wall.html>
- Collins, V. (2015, June 28). *Experienced traveller*. Retrieved from Experienced traveller:
<https://experiencedtraveller.com/journal/2015-06-28-walking-the-walls-of-lucca>
- Davies, G. (2024). Architecture of Edinburgh - Georgian Style in the Medieval Old Town. Edinburgh.
- Discover Tuscany. (2024). *Discover Tuscany*. Retrieved from Discover Tuscany:
<https://www.discovertuscany.com/lucca/>
- Diving Pula. (2023). *Diving Pula*. Retrieved from Diving Pula: <https://diving-pula.com/>
- Doganer, S., & Dupont, W. (2013). *Cultural Heritage Tourism and Authenticity: San Antonio Missions Historic District*. WITPress.
- Državni zavod za statistiku. (2023). *Turizam u brojkama*. Ministarstvo turizma i sporta Republike Hrvatske.
- Duncan, E. M. (2009). Tourism and Cultural Heritage Preservation. *SSRN*, 5.
- Edinburgh Tourism Action Group. (2024). *Cultural Tourism*. Edinburgh.

- Encyclopaedia Britannica. (2024, August). *Britannica*. Retrieved from Britannica:
<https://www.britannica.com/topic/Great-Wall-of-China/The-Han-through-Yuan-dynasties>
- Glas Istre. (2021). *Što najviše privlači turiste?* Pula: Glas Istre.
- Glas Istre. (2024, Rujan 2). *Glas Istre*. Retrieved from
<https://www.glasistre.hr/pula/2024/09/02/manifestacija-privukla-desetke-tisuca-motorista-i-ljubitelja-rocknrolla-iz-cijelog-svijeta-u-pulu-953878>
- Grad Dubrovnik. (2024). *Grad Dubrovnik*. Retrieved from Grad DUBrovnik:
<https://www.dubrovnik.hr/>
- HDC. (2021). *Strategija i operativni program rada TZ Jžne istre do 2027. godine*. Pula: HDC - Hotel & Destiantion Consuting.
- Istarska enciklopedija, n.d. (n.d.). Povijest. *Istarska enciklopedija*.
- Istra.hr. (2024, 9). *Istra.hr*. Retrieved from <https://www.istra.hr/hr/kalendar/25807>
- Istra.hr. (2024). *Istra.hr*. Retrieved from Istra.hr:
<https://www.istra.hr/hr/dozivljaji/kultura/austro-ugarska-arhitekturna-ostavstina-i-arhitektura-moderne/1236>
- Jing, A. (2015). A History of the Great Wall of China. *World Scientific*, 132.
- Kalčić, M. (2021). *Merlin Pula*. Retrieved from Merlin Pula:
<https://www.merlinpula.hr/povijest-rimske-pule.html>
- Kaminski, J., Benson, A. M., & Arnold, D. (2013). *Contemporary issues in Cultural Heritage Tourism*. London: Routledge.
- Karzen, M. (2019). *Izrada regionalne austrougarske kulturne rute*.
- Kaštel Morosini - Grimani. (2024). Priručnik za radnike 2024. *Priručnik*. Istra, Hrvatska: Morosini-Grimani.
- Lindi, L. (2019). *Mletačka Istra: revitaliziranje gospodarstva putem kolonizacije*. Rijeka: University of Rijeka.
- Lovrić, M. (2015). *Implementacija kulturne baštine u kulturno-turistički proizvod - primjer turističkog proizvoda*. Pul: Sveučilište Juraj DObrile.
- Lucca Summer Festival. (2024). *Lucca Summer Festival*. Retrieved from
<https://www.luccasummerfestival.it/>
- Maronić, M. L., Glavaš, J., & Marvin, I. (2009). *Potentials of Osijek as a centre of cultural tourism*. Faculty of Economics Osijek.

- MedAdria. (2024). *MedAdria*. Retrieved from <https://www.medadria.com/hrvatska/regije/istra/odredista/pula/povijest>
- Ministarstvo turizma i sporta. (2022). *Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine*. Zagreb: Ministarstvo turizma i sporta.
- MOSE project. (2024). *Mose Venezia*. Retrieved from <https://www.mosevenezia.eu/project/?lang=en>
- Office de Tourisme Mont Saint-Michele Normandie. (2024). Mont Saint Michele, Normandy, France.
- OutlookFestival. (n.d.). *Outlook festival*. Retrieved from <https://outlookfestival.com/>
- Pavlić, I., & Raguž, I. V. (2013). *Managing heritage and cultural tourism resources in Dubrovnik*. Dubrovnik: Cultural Tourism.
- Pile, T. (2016). China's Great Wall: the good, bad and ugly sides for tourists. *South China Morning Post*.
- Plan Razvoja Grada Pule. (2023). *Plan Razvoja Grada Pule za Razdoblje od 2020. do 2030. Godine*. Pula: Urbanex.
- Povijesni i pomorski muzej Istre. (2024). *Povijesni i pomorski muzej istre*. Retrieved from Povijesni i pomorski muzej istre: <https://www.ppmi.hr/hr/lokacije/kastel/>
- Pula Film Festival. (2024). *Pula Film Festival*. Retrieved from Pula Film Festival: <https://pulafilmfestival.hr/>
- Pula Fort Center. (2024). *Pula Fort Center*. Retrieved from Pula Fort Center: <https://www.pulafortcenter.com/hr/fortifikacije/bourguignon>
- Qian, Y. (2022). A Comparative Study of the Conservation and Transmission of Cultural Heritage in China and Abroad--Dunhuang and Italy as Examples. *Asian Culture and History*, 6.
- Regional Express. (2018). Retrieved from <https://www.regionalexpress.hr/site/more/utvrda-monte-grosso-jedna-je-od-najstarijih-pulskih-fortifikacija>
- Richardot, A. (2023, May 16). *Good Tourism Blog*. Retrieved from Good Tourism Blog: <https://www.goodtourismblog.com/2023/05/venice-manage-mass-tourism/>
- Travel China Guide. (2024). *Travel China Guide*. Retrieved from Travel China Guide: https://www.travelchinaguide.com/china_great_wall/scene/beijing/museum.htm

- TZ Dubrovnik. (2024). *Turistička Zajednica Dubrovnik*. Retrieved from https://tzdubrovnik.hr/get/gradski_vodic/5297/gradske_zidine.html
- TZ grada Dubrovnik. (2024). *Turistička zajednica grada Dubrovnik*. Retrieved from Turistička zajednica grada Dubrovnik: https://tzdubrovnik.hr/lang/en/get/gradski_vodic/5302/city_walls_and_fortresses.html
- TZ Pula. (2021). TZ Pula e-visitor. Pula, Istria, Croatia.
- TZ Pula. (2023). *Turisti i noćenja 2023. po zemljama*. Pula: TZ Pula.
- TZ Pula. (2023). *Turisti i noćenja u 2023. po kapacitetima*. Pula: Turistička zajednica Pula.
- UNESCO. (1972). *The World Heritage Convention*. UNESCO.
- UNESCO. (2003). Mont-Saint-Michel and its Bay. Normandy, France.
- UNESCO. (n.d.). Retrieved from <https://www.unesco.org/en/tags/cultural-tourism>
- Uplift. (2021). *Uplift*. Retrieved from Uplift: <https://uplift.hr/indeks/>
- Upravni odjel za kulturu i zavičajnost. (2024). Plan razvoja kulture Istarske županije 2024-2029.
- Virginija, D. J. (2016). Interaction between Cultural/Creative Tourism and Tourism/Cultural Heritage Industries. *InTechOpen*.
- Visit Pula. (2024). *Visit Pula*. Retrieved from Visit Pula: <https://www.visitpula.hr/see-do/arena-pula/>
- Visit Tuscany. (2024). *Visit Tuscany*. Retrieved from <https://www.visittuscany.com/en/attractions/historic-walls-in-lucca/>
- WildGreatWall. (2024). *Wild Great Wall Adventures*. Retrieved from <https://wildgreatwall.com/mutianyu-toboggan-ride/>
- World Tourism Organisation (n.d.).
- Xinhua. (2024). Restoration project of Jiankou section of Great Wall progresses smoothly in Beijing. *Global Times China*.
- Yachts Croatia. (n.d.). Yachts Croatia Pula. Pula, Istria, Croatia.
- Zakon.hr. (n.d.). Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara.
- Živoder, S. B., Ivandić, N., Klarić, Z., Krešić, D., Kunst, I., & Košuta, N. T. (2015). *Regionalni program uređenja i upravljanja morskim plažama*. Zagreb: Institut za turizam.

Ilustracije

Tablica 1. Broj soba i postelja prema tipu smještajnih kapaciteta grada Pule 2021. godine	12
Grafikon 1. Udio postelja u privatnom smještaju	12
Grafikon 2. Indeks sezonalnosti turizma	14
Grafikon 3. Dob	33
Grafikon 4. Obrazovanje.....	34
Grafikon 5. Zaposlenost.....	34
Grafikon 6. Upoznatost s pulskim fortifikacijskim sustavom	34
Grafikon 7. Od koliko se utvrda sastoji pulski fortifikacijski sustav.....	35
Grafikon 8. Broj posjeta fortifikacijskom sustavu.....	35
Grafikon 9. Percepcija važnosti fortifikacijskog sustava za grad.....	36
Grafikon 10. Važnost turističke valorizacije fortifikacijskog sustava za lokalno stanovništvo	36
Grafikon 11. Turistička valorizacija fortifikacijskog sustava i razvoj turizma grada Pule ..	37
Grafikon 12. Dostupnost informacija	37
Grafikon 13. Posjećivanje utvrda fortifikacijskog sustava ukoliko su u njima društveni/kulturni sadržaji	38
Grafikon 14. Sadržaj unutar utvrda.....	38
Grafikon 15. Infrastruktura unutar utvrda.....	39
Slika 1. Fort Verudela.....	17
Slika 2. Fort Bourguignon	18
Slika 3. Fort Bourguignon iz zraka.....	18
Slika 4. Fort Muzil iz zraka	19
Slika 5. Fort Punta Christo iz zraka	20
Slika 6. Fort Punta Christo za vrijeme Dimensions festivala	21
Slika 7. Fort Kaštel	22

Slika 8. Fort Kaštel za vrijeme "Film pod Zvijezdama"	23
Slika 9. Kartografski prikaz rasporeda svih utvrda u fortifikacijskom sustavu	24
Slika 10. Badaling, Veliki Kineski Zid	26
Slika 11. Dvorac Bran	27
Slika 12. Zidine Luce	29
Slika 13. Dubrovačke zidine	30
Slika 14. Kaštel Morosini-Grimani	32
Slika 15. Prijedlog za Punta Christo	44
Slika 16. Prijedlog za Punta Christo 2	44
Slika 17. Utvrda San Giorgio	45
Slika 18. Prijedlog za Fort San Giorgio	46
Slika 20. Utvrda Turtian	47
Slika 21. Prijedlog za utvrdu Turtian	48
Slika 22. Utvrda Kaiser-Franz	49
Slika 23. Prijedlog za Fort Kaiser-Franz	50
Slika 24. Prijedlog za Fort Bourguignon	52
Slika 25. Fort Valmaggione	53
Slika 26. Utvrda Monte Grosso	54
Slika 27. Biciklistička ruta Riva-Vallelunga-Katarina-Valmaggione-Monte Grosso-Punta Christo	55
Slika 28. Prijedlog za postavljanje informativnih ploča	56